

Det tysta arvet

Monica Hirsch & Maja Kristin Nylander

Det tysta arvet

Monica Hirsch & Maja Kristin Nylander

TACK TILL

Bagir Kwiek, romsk aktivist
Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum, Polen
Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma in Heidelberg, Tyskland
Forum för levande historia
Göteborgs stadsmuseum
Helge Ax:son Johnsons stiftelse
Kulturförvaltningen i Göteborg
Levande historia i Göteborg
Nationalencyklopedin
Nationalsozialismus und Holocaust: Gedächtnis und Gegenwart, Österrike
Västra Götalandsregionen
Wilhelm & Martina Lundgrens Understödsfond
Statens kulturråd
Stiftelsen Långmanska kulturfonden
The Fate of European Roma and Sinti During the Holocaust, Österrike

DET TYSTA ARVET

© 2016 Monica Hirsch, Maja Kristin Nylander och respektive upphovsrättsägare
Redaktör, text och intervjuer: Monica Hirsch
Fotograf: Maja Kristin Nylander
Sakkunnig: Ingrid Schiöler
Grafisk formgivare: Johan Sjödelius
Översättare sid. 11: Maria Forsman
Faktatexter: med tillstånd från upphovsrättsägare
Arkivbilder: United States Holocaust Memorial Museum, Yad Vashem
Produktion: JIC Media AB
Repro: JK Morris Production, Värnamo
Tryck: Livonia Print, Lettland 2016
ISBN 978-91-639-0428-8
JIC Media
www.jicmedia.se

Innehåll

Förord	5
Inledning	11
Masio Kwiek	18
Sabina Kwiek	26
Folkmordet på romer	36
Teodor Mutto	42
Wiktoria Famulson	54
Koncentrationsläger och dödsmarscher	64
Dragan Kuzhikov	68
Rozalia Milanson	80
Belka Tannerson	86
Fira Ramenson	92
Bronislaw Kwiek	102
Över 20 000 romer mördades i Auschwitz-Birkenau	113
Bata Ivanov	116
Wicia Mutto	126
Danuta Balhed	136
Familjelägret i Auschwitz-Birkenau	144
Mattias	146
Efterord	158
Litteratur och källor	160

Förord

Den här boken handlar om romer under Förintelsen.

Boken borde ha blivit skriven för länge sedan. För det finns förvånansvärt lite att läsa om just folkmordet på romer. Det skulle dröja nästan fyrtio år, till den 17 mars 1982, innan Tysklands dåvarande förbundskansler Helmut Schmidt erkände detta brott mot mänskligheten. Vid en minnesceremoni i Auschwitz den 2 augusti 2014, på sjuttioårsdagen av den händelse som i efterhand kommit att kallas Zigenarnatten då alla de cirka tre tusen kvarvarande fångarna i det romska familjelägret gasades ihjäl – på denna minnesdag framförde Tyskland en officiell ursäkt.

Rozalia var tio år när hon dansade och sjöng för soldater och fick betalt i konserver. Så räddade hon livet på sig och sina två yngre systrar.

Bronislaw klarade sig som liten pojke undan en transport till Auschwitz. Redan från tre års ålder kommer han ihåg att de levde i skräck.

Sabina skickades till Buchenwald 1944. Hon var fyra år.

Jag har mött, samtalat med och intervjuat er överlevande, barn till överlevande och även barnbarn, och är tacksam för ert mod, er vilja att berätta och för det stora förtroende ni visat mig. Vissa av er har aldrig tidigare berättat, vissa av er bara för de närmaste. Några av er minns mycket, andra kortare episoder. Och ni har alla sagt att det är viktigt att er historia skrivs ner, för att finnas för eftervärlden, för att inte falla i glömska.

Då och då under bokens tillkomst har jag fått frågor om varför jag – du är ju judinna, inte rom – gör detta arbete. Som om frågorna förväntas ha ett särskilt svar. De har ställts av kollegor, vänner, bekanta, allmänt intresserade. Det har förvånat mig, ingen har ju någonsin ställt dessa frågor när jag intervjuat överlevande från andra folkmord.

Men ni, alla som jag samtalat med, ni har aldrig frågat. Inte era anhöriga heller. Tvärtom, för er har det varit naturligt att jag med min judiska familjebakgrund, från Sverige, Polen och Baltikum, suttit i era vardagsrum och kök

och spelat in våra samtal. Ni har varit oerhört varma och generösa och ni har visat att vi har mer gemensamt från tiden före, under och efter andra världskrigets Europa än jag tror att många känner till.

Vi är ”släkt” har flera av er sagt. Kanske är det därför som vi i den sorg som så snabbt väckts till liv också haft möten med stor igenkänning och nära till leenden, ja till och med skratt. När jag var barn sa min pappa att vi, judar och romer, var bäst på överlevnad trots ohyggligheterna under kriget och all förföljelse som vi utsatts för genom sekler. Den förklaring jag då för länge sedan fick var de starka familjebanden, sammanhållningen i slakten med dess många förgreningar.

Under arbetet med boken har jag lärt mig att historiker och forskare inte är överens om fakta som rör denna mörka tid. Om såväl siffror som benämningar finns det olika uppfattningar, samtidigt som det ständigt kommer nya kunskaper. Som en historiker sa till mig: ”Du förstår, det blir alltid diskussion om den här sortens böcker, det blir det säkert om denna också.”

I inledningen gör Ian Hancock, romsk aktivist, professor och chef för ett romskt arkiv och dokumentationscentrum vid Texas University i Austin, en historisk tillbakablick som börjar när romer kom till norra Europa på 1400-talet. Ian Hancock är välkänd för romer runt om i världen.

När jag gjorde research, och sökte en tidigare ursäkt än den som framfördes på minnesdagen i Auschwitz, sjuttio år efter att fångarna i det romska lägret gasats ihjäl – då kontaktade jag Romernas centralråd i Tyskland, och fick svaret: ”Förintelsen går aldrig att ursäkta. Ingen kan någonsin acceptera en ursäkt som ersättning för dem som mördades.”

Jag vet att ni som berättar om era liv i denna bok lever med svåra minnen, sorg över det ohyggliga ni själva och era närmaste utsattes för, men samtidigt mitt i denna förtvivlan har ni haft kraften, förmågan att så småningom skapa någonting nytt, en bättre tillvaro för era familjer.

Monica Hirsch

Romsk man visiteras av tysk soldat.
Foto: USHMM

Inledning

Varför försökte Hitler utrota romerna, ett folk som inte utgjorde något politiskt, militärt eller ekonomiskt problem och heller inget problem i fråga om sin storlek? För att förstå det måste man för det första tolka hans handlingar som ett försök att skapa en överlägsen germansk befolkning, en *härskarras*, genom att undanröja vad han betraktade som föroreningar i den nordiska genpoolen. För det andra behöver man förstå varför han var övertygad om att romer orsakade en sådan genetisk orenhet. *Den slutgiltiga lösningen* var det folkmordsprogram som skulle förverkliga denna vision av etnisk rensning. Bara två av de grupper som blev måltavlor definierades utifrån vilken "ras" de tillhörde, vad de fötts till, nämligen judar och romer. Raphael Lemkin var den som myntade begreppet *folkmord* och redan före andra världskrigets slut pratade han om folkmordet på "zigenarna".

Historiens obönhörliga gång mot folkmordet inleddes redan när de första romerna kom till norra Europa, och 1416 antogs den första tyska lagen riktad mot romer som folkgrupp. De anklagades då för att vara utländska spioner, bärare av pestsmitta och förrädare av den kristna läran. 1721 beordrade den tysk-romerska kejsaren Karl VI att alla romer skulle förintas, 220 år innan Hitler utfärdade samma order. 1725 förkunnade Fredrik Vilhelm domen att alla romer som var 18 år och äldre skulle hängas.

1808 skrev Johann Fichte att den tyska "rasen" hade valts ut av Gud själv att vara överlägsen världens övriga folk. Två år senare skrev den tyska nationalisten Jahn att "en stat utan ett *folk* är ett själlöst påfund medan ett *folk* utan en stat inte är någonting, en vålnad utan kropp, utan luft, som zigenarna och judarna".

Romernas och judarnas avsaknad av ett klart definierat territorium gjorde att de stämplades som asociala, som befolkningar som inte passade in någonstans. 1835 kallade Theodor Tetzner romer för "människlighetens exkrement". Robert Knox beskrev dem som "människosläktets avskum".

I sin inflytelserika avhandling argumenterade Gobineau för en indelning av människor i högre och lägre stående raser. Den högst stående rasen var de vita "arierna", särskilt de med nordiskt ursprung. Gobineau ansåg att "arierna var de främsta i människosläktet" och att "tyskarna var de främsta av de

främsta – en ras bestående av furstar”. Detta kom att få särskild inverkan på de tyska filosofiska och politiska tankegångarna. 1863 skrev Richard Liebich om romers ”kriminella vanor” och beskrev dem i termer av ”liv som inte var värda att levas”, ett uttryck som upprepades 1869 i en essä om romer av Kulemann och som senare skulle komma att få betydelse. Dessa akademikers åsikter fick genomslag på högsta administrativa nivå. Endast ett år senare, den 18 november 1870, cirkulerade rikskansler Otto von Bismarck nämligen en skrivelse som krävde ett ”totalt förbud för utländska zigenare att korsa den tyska gränsen” och som ytterligare fastslog att de, om de arresterades, skulle ”föras tillbaka den närmaste vägen till sitt ursprungsland”. I skrifter från 1871 använde Charles Darwin ett rasistiskt språkbruk i formuleringar som ”zigenarnas likartade utseende i olika delar av världen ... som står i stark kontrast till den territoriellt bofasta och kulturellt avancerade nordiska ariska rasens alla dygder”. Med utgångspunkt i Darwin publicerade Cesare Lombroso 1876 sitt inflytelserika arbete *L'uomo delinquente* som innehöll ett långt kapitel om romernas ur äftlighetssynpunkt kriminella natur. Han beskrev dem som ”ett levande exempel på en hel ras bestående av brottslingar”. Verket översattes senare till tyska och kom att påverka den tyska rättsuppfattningen i grunden.

1890 eller 1891 anordnade parlamentet i Schwaben en konferens med temat *Zigeunergeschmeiß*, ”zigenarohyra”, och militären fick rätt att gripa och driva iväg romer.

Under Alfred Dillmanns ledning inrättade den bayerska polisen i mars 1899 ett huvudkontor i München för att bekämpa ”zigenarproblemet”. Dokument, särskilt sådana som gällde lagstiftning och ”brottslighet”, började samlas in och sammanställas i Dillmanns *Zigeunerbuch*, där romer beskrevs som ”en pest som samhället outtröttligt måste försvara sig mot”. Styret i Preussen utfärdade dessutom särskilda instruktioner till polisen för att de skulle bekämpa ”zigenarproblemet”.

1922 hade det beslutats att alla romer i Baden skulle fotograferas och lämna fingeravtryck. Parlamentet i Bayern utfärdade en ny lag som syftade till att ”bekämpa zigenare, nomader och dagdrivare” och den regionala brottsmålskommissionen gav sitt stöd till ytterligare en lag, daterad 16 juli 1926, med syftet att kontrollera ”zigenarpesten”.

1927 hade det i Preussen införts lagstiftning som gjorde det obligatoriskt för romer att fotograferas och lämna fingeravtryck, vilket åtta tusen personer

fick gå igenom. I Bayern infördes lagar som förbjöd romer att resa i familjegrupper och äga skjutvapen. De som var över sexton år kunde spärras in i arbetsläger och man började utvisa dem som inte hade bayerskt födelsebevis från Tyskland. En ytterligare direkt kränkning av Weimarkonstitutionen, som garanterade lika rättigheter för alla medborgare, var att alla romer i Tyskland sattes under permanent polisövervakning efter den 12 april 1928. Samma år skrev professor Hans F. Günther att ”det var zigenarna som förde in främmande blod i Europa”. Den 16–17 april 1929 inrättade Münchenpolisens nationella kontor en avdelning för romska frågor tillsammans med den internationella polisorganisationen (Interpol) i Wien. Genom ett nära samarbete genomförde de en begränsning för romer att resa utan dokument och tvingade alla romer som var sexton år eller äldre att tillbringa upp till två år i ”rehabiliteringsläger”.

Den 14 juli 1933 antog Hitlers ministerråd en lag som skulle hindra fortplantningen av *Lebensunwertes Leben*, ”livsovärdigt liv” – ”lagen om förebyggande av genetiskt sjuk avkomma”. Enligt den skulle vissa folkgrupper tvångsteriliseras, ”speciellt zigenare och de flesta mörka tyskar” (det vill säga de afro-européer som blivit frukten av förbindelser med afrikanska trupper under första världskriget). Andra lagar från 1933 om ”förhindrande av avkomma med ärftligt överförbara defekter” och om ”omvändelse av förhärdade brottslingar och socialt avvikande” riktades också direkt mot romer. Från och med januari 1934 valdes de ut för transport till läger i Dachau, Dieselstrasse, Sachsenhausen, Marzahn och Vennhausen för behandling, vilket bland annat innebar sterilisering genom injektion eller kastrering. I juli utfärdades två lagar i Nürnberg som förbjöd tyskar att gifta sig med ”judar, negrer och zigenare”.

Från och med den 15 september 1935 omfattades romerna av restriktionerna i Nürnberglagarna för skydd av blod och ära, som förbjöd blandäktenskap mellan arier och icke-ariet (”lagen för äktenskapshälsa”). Nazistpartiet utfärdade en talande policyförklaring som lød: ”I Europa är det generellt sett bara judar och zigenare som anses tillhöra ett främmande folk.”

De tidigaste nazistdokument som hänvisade till ”införandet av *helhetslösningen på zigenarfrågan* på nationell eller internationell nivå” formulerades 1936 under ledning av Hans Pfundtner, stadssekreterare i Riksinrikesministeriet för inrikes frågor. I juni och juli transporterades hundratals romer till Dachau på order av inrikesministern. Samma år förklarade Hans Globke, som var avdelningschef vid Tredje rikets inrikesministerium och satt i nämnden för raslagar,

att: "I Europa är det bara judar och zigenare som är av främmande blod". Rashygienikern Robert Körber skrev i essän "Volk und Staat": "Judarna och zigenarna står i dag långt ifrån oss eftersom deras ursprung är asiatiskt, på samma sätt som vårt är nordiskt." Denna uppfattning upprepades av E. Brandis som skrev att förutom judarna bör "bara zigenarna betraktas som ett främmande folk i Europa". Den tyska romafofin spred sig över gränserna i och med att Interpol etablerade den internationella centralen för bekämpning av "zigenarhotet". Den nazistiska organisation som hade huvudansvaret för hanteringen av romer, hälsoministeriets forskningsenhet för rashygien och populationsbiologi, inrättades under Robert Ritters ledning i den berlinska stadsdelen Dahlem. Organisationens uttalade syfte var att avgöra om romer var arier eller *Untermenschen*, "undermänniskor". Inför de kommande olympiska spelen avlägsnades romerna i Berlin från gatorna och fördes till en giftig avfallsplats. Broschyrer delades ut till besökarna med syftet att sprida fientlighet mot romerna bland allmänheten.

Adolph Würth från forskningsenheten för rashygien vände sig till Tysklands organisation för rasforskning och sa: "Zigenarfrågan är en rasfråga för oss i dag. På samma sätt som den nationalsocialistiska staten har löst judefrågan, kommer den också att vara tvungen att komma till rätta med zigenarfrågan en gång för alla. Den rasbiologiska forskningen om zigenare är en ofrånkomlig förutsättning för *den slutgiltiga lösningen på zigenarfrågan*." Detta fick ytterligare stöd av Kurt Ammon som hävdade att det nazistiska synsättet var att "zigenarfrågan först och främst var en rasfråga". Himmler försåg därefter ett läkarlag med grupper av romer för att de skulle kunna experimentera med olika steriliseringstekniker. Ju starkare romskt ursprung en individ hade, desto svagare hot ansågs individen utgöra, ironiskt nog. Himmlers förslag att ett antal "rena" romer skulle undantas genom "lagen om skydd av historiska monument" för att framtida antropologer skulle kunna studera dem, skrattades åt och blev aldrig verklighet.

Enligt en order som gavs den 14 december 1936 skulle individer kunna fängslas på grund av att de var brottsliga såväl genom arv som i praktiken. Med andra ord vare sig de verkligen ägnade sig åt brottslig verksamhet eller inte, och beroende på deras "arvsmassa" och det potentiella hot de utgjorde mot ariernas säkerhet.

Från och med 1937 började "Oberkommando der Wehrmacht", den tyska krigsmaktens överkommando, utfärda dekret som förbjöd alla romer att tjänstgöra i militären av "raspolitiska" orsaker. I mars 1938 förbjöds romer att rösta. I ett brev samma månad från dr Werner Best, chef för den nazistiska säkerhetspolisen, till "SS:s kejsarlige ledare" behandlas "påbörjandet av den slutgiltiga lösningen på zigenarfrågan från ett rasperspektiv". Den första officiella partiförklaring som offentliggjordes och som också lyfte upp den slutgiltiga lösningen på zigenarfrågan (*endgültige Lösung der Zigeunerfrage*) utfärdades också av Himmler. Han gav även order om att kontoret för romska frågor skulle flyttas från München till Berlin.

Den 12–19 juni 1938 pågick *Zigeuneraufräumungswoche*, "zigenaruppstädningsveckan", och hundratals romer i Tyskland och Österrike samlades ihop och fängslades. I Mannworth greps trehundra romska jordbrukare och vingårdsägare under en enda natt. Som en utveckling parallell med utvisningarna av judar 1938 stängdes romer av från området på Rhens vänstra sida i augusti. Samma månad skrev även Karl Hannermann: "Rättor, vägglöss och loppor förekommer naturligt precis som judar och zigenare. All existens är en kamp, därför måste vi undan för undan biologiskt utrota denna ohyra."

Efter den 4 september förbjöds romska barn att gå i skolan.

Fram till 1945 hade uppskattningsvis 70–75 procent av alla romer i det nazistkontrollerade Europa mist livet. Inte en enda rom kallades in för att vittna i Nürnberggrättegångarna och inga skadestånd för krigsbrott betalades då till de överlevande. Det är först nu som den här typen av uppgifter börjar bli kända.

Antalet överlevande romer minskar ständigt men tack vare deras vittnesmål, som de i den här boken, får världen höra om den ofantliga tragedi som fortfarande i dag påverkar miljontals romers liv runt om i Europa.

Ian Hancock

Professor i lingvistik och chef för The Romani Archives and Documentation Center vid University of Texas i Austin, USA

MASIO KWIEK

Min far och hans bror tillfångatogs under Warszawaupproret. De fördes bort och försvann. Vi visste inte vart. Min mamma letade hela tiden efter min pappa under den här sista tiden av kriget. Hon var gravid med mig.

I oktober 2013 är Masio "Josef" Kwiek i Göteborg med sin son Harry för att ta emot priset Frihetstenen, som delas ut under ett kulturevenemang. Vi hinner prata en stund. När jag några veckor senare frågar Masio om han vill berätta sin och familjens historia från andra världskriget tvekar han först. Men romernas historia är alltför viktig, det går inte att tåga längre och hans tveksamhet blir till ett: "Ja vi måste träffas." Vintern och hösten 2014 ses och samtalar vi i Stockholm.

22 februari och 1 september 2014

När jag föddes i Warszawa pågick kriget fortfarande. Det var bara fyrtio dagar kvar tills tyskarna försvann och ryssarna kom. Warszawa befriades den 17 januari 1945.

Romer var mycket utsatta. De kunde inte gömma sig med sina hästar och vagnar och zigeniska läger. Tyskarna kom och grep dem eller så dödades de på plats, det fanns ingen tid att tänka. Många romer skickades också till Auschwitz och andra koncentrationsläger.

Sommaren 1945 kom en pojke, en ung man, tillbaka från ett läger i Tyskland. Det var min pappas kusin Michael. Han var några år yngre än pappa och hade därför klarat sig lite bättre under de svåra förhållandena i lägret. Han hade varit fångslad i Mittelbau-Dora och han gick till min farmor och berättade vad han sett och visste.

I lägret hade han blivit sjuk och placerats på lägersjukhuset, på en trång brits längst ner. På britsarna ovanför låg andra sjuka. En natt hörde han någon som skrek efter sin mamma, på romanes. Någon talade hans språk ovanför honom. Han blev nyfiken och undrade vem det kunde vara. Han tvingade sig själv att stiga upp för att ta reda på vem som låg där uppe. Det var svårt att se, de var flera sjuka på samma brits.

"Vem är du som talar romanes?" frågade Michael.

"Jag heter Gogo", svarade en röst.

"Åh, då är du min kusin", sa Michael.

Det var min far, Gogo, som låg på britsen ovanför och hade ropat. Men de kunde inte hjälpa varandra, det var omöjligt. Min far var insmord till oigenkännlighet i en blåaktig medicin, som man smorde in sårade med.

Nästa dag hördes inte den romska rösten. Två dagar senare var det helt tyst. Min pappa levde inte längre.

Michael täckte över honom med ett lakan så att tyskarna inte skulle veta att han hade dött. I några dagar kunde han då ta pappas matranson, få kaffe och en liten bit extra bröd. De upptäckte till slut att det låg ett lik på britsen däruppe och min far forslades bort.

Bara några dagar senare befriades det här lägret av amerikanerna.

Dora var ett underläger till Buchenwald, ett arbetsläger där fångarna tillverkade raketer och bomber. De här raketerna byggdes från början vid Östersjökusten, men när engelsmännen fick kännedom om anläggningen bombade de den. Tillverkningsenheten flyttades då till Dora. I Dora fanns gruvor och nere i dem byggde man raketerna.

Fångarna sattes i arbete under jord, utan att få komma ut. Det var ett fruktansvärt läger.

Efter befrielsen försökte pappas kusin ta sig hem, det tog honom flera månader. Han åkte med järnvägen, på taken till godsvagnar. Det var fullt överallt, alla ville tillbaka till Polen.

När Michael hade kommit tillbaka och var hos farmor sa han: "Du behöver inte vänta på din son längre, för jag har sett, och jag vet till hundra procent att han dog i lägret i Dora." Michael berättade också att han hade tagit pappas matranson. Ingen hade någon invändning, att rädda sitt liv var det viktigaste av allt. Min far levde ju inte.

Vi kan inte föreställa oss vilket helvete han upplevde i det där lägret. Han var inte så fysiskt stark, men tvingades att jobba i de underjordiska korridorerna. Där såg man aldrig solen. Där fanns nästan ingen mat.

Jag tänkte väl inte så mycket på detta när jag var barn, inte ens när jag var i tonåren. Men ibland blev jag ledsen när jag såg mina kompisar gå ut med sina pappor. De fiskade, de gick till stranden och badade, eller så gick de och plockade svamp. Då, när jag såg dem, kände jag mig mycket sorgsen, jag har ju aldrig haft någon far att gå ut med. Jag har aldrig träffat min pappa, och pappa har aldrig träffat mig. Men sedan kom vuxenlivet och jag glömde den här historien.

Nu när jag själv är äldre tänker jag ofta på vad som hände. Jag tänker på min far, stackars människa, som förlorade sin familj och som inte fick se sina barn

växa upp, som förlorade livet i händerna på tyskarna. Han var en snäll människa och gjorde aldrig någon illa.

Det var inte bara min far som försvann, nästan hela min mammas släkt gjorde det också. Jag har inga kusiner, inga mostrar, inga morbröder. Mina äldre syskon överlevde, men de lever inte längre. Vi var en gång en stor släkt.

En farbror till mamma klarade sig. Han satt i ett koncentrationsläger som också befriades av amerikanerna. Strax efter kriget åkte han till Kanada. Mamma sökte och hittade honom, han jobbade i en guldgruva. Mamma korresponderade med honom och ibland skickade han henne några dollar.

Kanske tjugo år efter kriget träffade mamma sin faster, den enda släkting som hon hade kvar i Europa.

På min pappas sida dödades alla utom en bror. Även brodern tillfångatogs av tyskarna, men lyckades fly och ta sig tillbaka. Jag har undrat varför de inte tog kvinnor och barn när de fängslade min pappa under Warszauupproret, men jag tror att tyskarna behövde starka män under krigets sista tid, inte kvinnor och barn. Unga starka män som kunde arbeta.

De skickades först till ett uppsamlingsläger i Pruszków utanför Warszawa. I det lägret satt upprorsmän tillfångatagna och därifrån transporterades de sedan vidare till olika läger i Tyskland. Man kunde tro att de tog folk för att döda dem, men nej, de togs för att skickas till arbetsläger och tillverka raketer under jord.

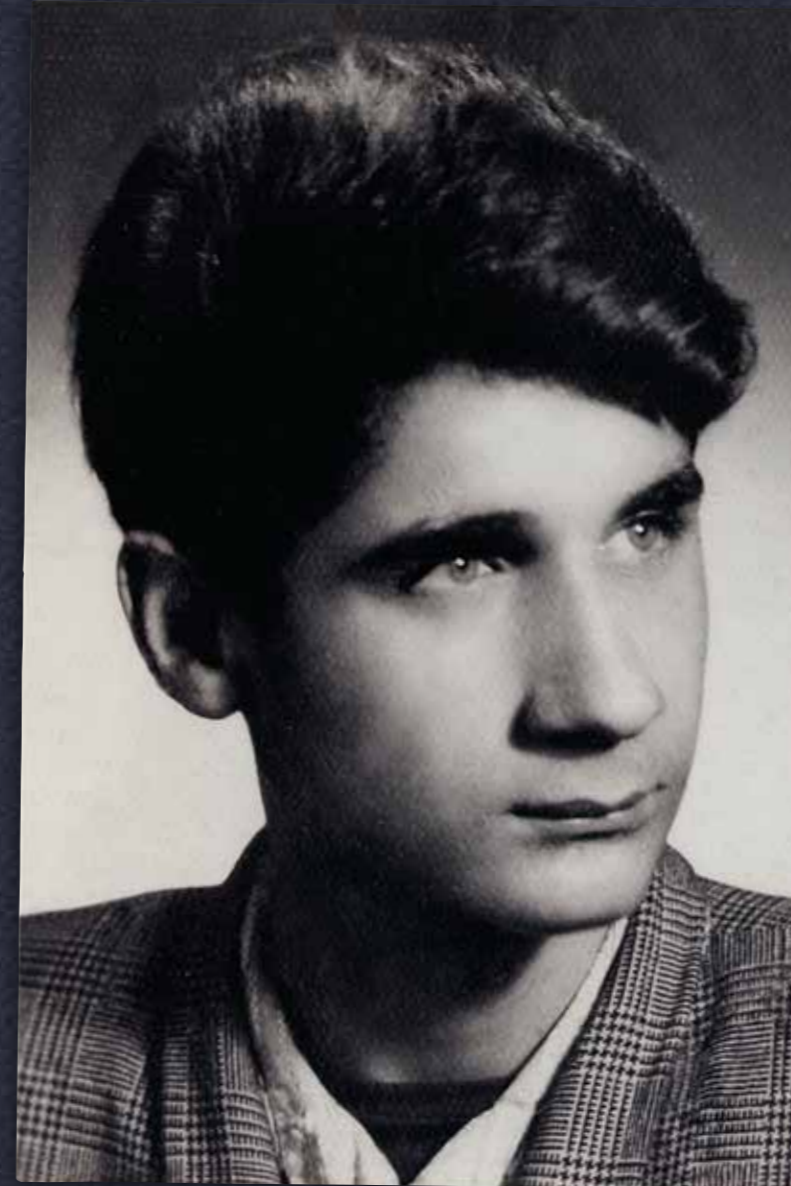
Tänk, från början sa alla: "Hitler, det är bara en galning, en målare, han är inte klok." Alla skrattade för han var tokig. Man skulle inte ha ignorerat honom.

Och historien kan upprepas, när som helst. Det räcker att en galning får makten och får med sig människor.

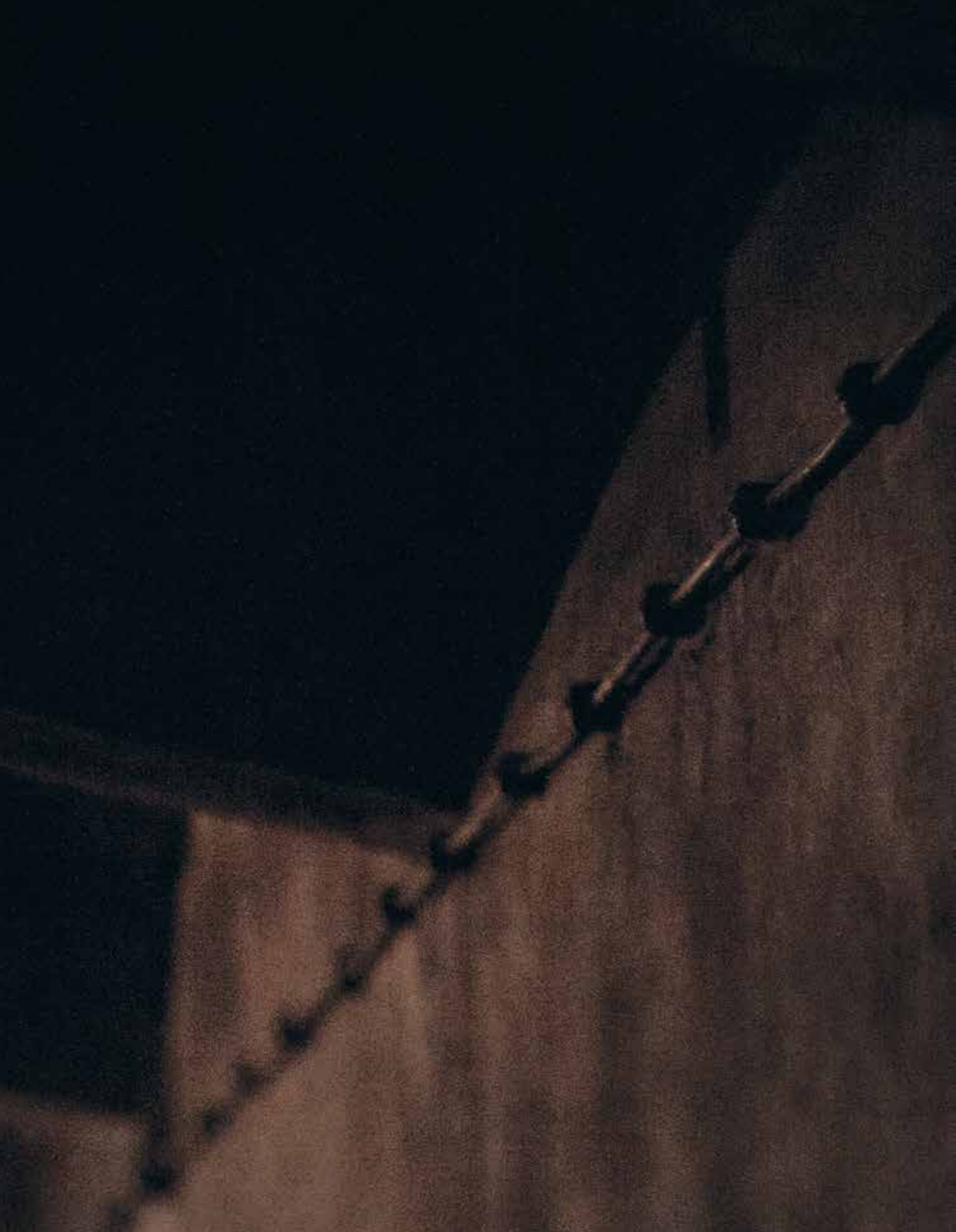
På det hela taget är det bra att vi har EU, som vakt för frihet och mänskliga rättigheter. Fast förföljelsen av romer pågår hela tiden.

Vi flyttade till Sverige 1978, jag och min fru Raida och våra två barn. Min son är jurist och min dotter jobbar i en stor matvarubutik. Vi har hela tiden bott i Stockholm, som är en fantastisk stad. När vi kom från Polen tyckte vi att det var som att komma till en annan planet, en annan värld.

Masio Kwiek, född 1945 i Warszawa, Polen

Masio 16 år.

WARSZAWAUPPRORET

När den sovjetiska armén närmade sig Warszawa i juli 1944 startade den polska motståndsrörelsen ett uppror mot de tyska trupperna i staden. Inom några dagar skulle de sovjetiska styrkorna tränga in i Warszawa och komma motståndsmännen till hjälp, men de sovjetiska trupperna kom aldrig till undsättning utan stannade utanför Warszawa. Efter 63 dagars hårda strider tvingades motståndskämparna att ge upp.

SABINA KWIEK

I Buchenwald separerade de oss från våra mammor och pappor. Jag vet, för efter kriget, när befriarna kom med tanksen, sprang mammorna och papporna och letade efter sina barn. Vi ville bara ha bröd, vi var så hungriga.

Sabina Kwiek möter i hallen i sitt hem strax utanför Örebro. Hon är på gott humör, livlig, nästan uppspelt, trots att vi snart ska tala om vad hon utsattes för som barn under andra världskriget. Men först visar hon runt i sin lägenhet och uppskattar när vi slår oss ner vid köksbordet för att äta av hennes mat som hon värmer på spisen. Jag vet att Sabina inte mår bra, men hon vill ändå berätta.

9 april 2015

Min familj och jag transporterades till Buchenwald 1944. Jag var fyra år och tyskarna hade tagit oss allihop. Vi var många zigenare som hade sovit på kyrkogårdar och i skogen, många zigenare. Men de hittade oss, och tog oss alla till Buchenwald.

Här ser du mina Buchenwald-papper. Det står om min pappa Trojan, min mamma Maria, min syster Papuscha och om Matscka, som är jag.

Om jag kommer ihåg Buchenwald? Kära vän, jag ska säga dig sanningen. När du lever det goda livet, då kanske du glömmer. Men när du lever ett fattigt liv och är hungrig, då kommer du ihåg allting, och vi barn förstod allvaret och gjorde som vi blev tillsagda. Det går inte att glömma ett sådant liv som jag hade.

Man sa till oss: "Säg inte att ni är hungriga, de kommer att döda er." Vi förstod.

Men varför var de ute efter oss? Varför hade vi inte mat? Varför behandlade de oss så dåligt? Det förstod vi inte, men vi visste vad som gällde. Jag var nyfiken och såg vad som pågick. Runt lägret fanns det ett stängsel med elektricitet, vi kunde inte röra vid det, då skulle vi dö.

I baracken gjorde vi ingenting, vi bara satt. Vi väntade på mat. Vi fick hundra gram mat för hela dan, bröd som var smutsigt.

Mamma var en väldigt vacker kvinna med stort fint hår och hon talade perfekt tyska. Så en tysk man i lägret sa att hon skulle få jobba hos honom och mamma svarade att hon ville det, hon kunde få cigaretter, och kanske lite mat till oss. Hon städade och han tyckte om henne för att hon var bra på att hålla rent. Han rörde henne inte, det var förbjudet. De hade dödat honom på en gång om han hade gjort det.

Jag tror att min syster och jag var tillsammans i lägret. Ja, alla barnen var ju tillsammans. Kvinnor tog hand om oss, polska kvinnor. De lärde oss att vi måste vara tysta, annars skulle tyskarna döda oss. Judiska kvinnor hjälpte oss också, och zigenare. Men ibland blev det bråk mellan judar och zigenare, för judarna kom först, zigenarna sist.

När judarna fördes bort visste vi att de skulle dö. Vi förstod. De grät. Det var kallt.

Befriarna kom, du vet, med tanksen. Jag var kvar i lägret. De stängde av elektriciteten och stängslet blev ofarligt. Alla skrek: "Vi är fria."

Jag sprang. Jag var hungrig och ville bara ha mat. Vi fick mat och bröd som befriarna hade med sig och gav oss, men inte mycket, då hade vi blivit sjuka.

Jag letade efter mamma och pappa. De letade efter mig och min syster och de hittade oss inne i lägret.

Mina ögon hade blivit infekterade och jag kunde inte se så bra. Men när vi kom från Buchenwald och träffade min moster fick jag hjälp av henne. Hon hade en baby, som hon ammade, och hon tog mjölk från sitt bröst på mina ögon, tvättade dem så att jag kunde öppna ögonen igen.

Nu såg jag mamma, jag såg pappa. Jag såg alla i familjen.

Från Buchenwald gick vi till fots. Människor tog hand om oss. Polacker hjälpte oss, de gav oss mat, plats att sova på, kläder. De kammade oss, de tvättade oss. De tyckte inte att det var äckligt, de var snälla. Jag blev väldigt sjuk, hade massor med ohyra, det var löss.

Sedan var vi på gatan och mamma gick med oss till min mormors syster. Mormor var död och hennes syster var som en mamma för min mamma. Vi blev omhändertagna, hon gav oss mat, hon klädde oss, hon älskade oss. Hennes man också. De tog hand om mamma som sin egen dotter och vi började leva som en familj. Vi blev någonting. Vi bodde i Słońsk, vi hade pengar och jag gick i skolan.

När jag tänker på allt jag varit med om börjar jag gråta på en gång. När jag ser en film på teve om den här tiden gråter jag och måste stänga av.

Jag vet inte hur jag lyckades överleva. Det var inte många barn som gjorde det. Men jag lever.

Sabina Kwiek, född 1940 i Kolomyja, dåvarande Polen

BUCHENWALD 1937–1945

Buchenwald var ett koncentrationsläger cirka 7 km norr om staden Weimar i Tyskland. Det var ett av de största lägren på tysk mark med omkring 130 satellitläger. De första fångarna, omkring 150 politiska motståndare och kriminella, anlände till Buchenwald den 16 juli 1937. Under de åtta år som Buchenwald var i drift passerade totalt närmare 239 000 fångar genom lägret. Huvuddelen av dem arbetade i tolv-timmarsskift dygnet runt som slavarbetare.

Fångar från det romska familjelägret i Auschwitz skickades hit våren och sommaren 1944.

Folkmordet på romer

I de flesta europeiska länder kännetecknades tiden mellan första och andra världskriget av ekonomisk kris och växande spänningar, vilket ledde till ökad diskriminering av romer, som redan var en utsatt grupp. Romer registrerades på särskilda listor och tvingades att bära särskilda identitetshandlingar. I vissa länder införde man "zigenarlagar" som reglerade och begränsade romernas dagliga liv och traditionella försörjningssätt.

När nazisterna kom till makten i Tyskland 1933 förvärrades situationen för romerna. Romer kategoriserades som "främmande raselement" och definierades därmed som ett hot mot nazisternas vision om ett enhetligt "ariskt", "rent" och "sunt" tyskt folk. Samma år skickades de första romerna till koncentrationsläger.

Förföljelserna inriktades i första hand mot "rasblandade" romer. En åttondels "zigenarblod" räckte för att man ansågs mindre värd att leva. Heinrich Himmler tänkte sig att de "rasrena" romerna var arier och kunde undantas från Förintelsen, men så blev det inte. Polis och militär hade inte tid att ta reda på "rasrenheten" när romerna greps.

En stor del av Europas romska befolkning dödades av nazisterna under andra världskriget. Det finns tydliga paralleller till behandlingen av judar och andra offer för den nazistiska terrorn.

Romska fångar väntar på order i koncentrationslägret Belzec i Polen.
Foto: United States Holocaust Memorial Museum

Raslagarna

De nya raslagarna från 1935, de så kallade Nürnberglagarna, drabbade även romer. Under dessa lagar, som bland annat vilade på rasbiologiska idéer och till att börja med var en antisemitisk förordning, inleddes stora förändringar av samhället och livet för judar och andra som påstods vara av andra "raser" än den tyska majoriteten. Dessa rasistiska lagar kom snart även att gälla romer vilka bland annat förbjöds att gifta sig med så kallade ariska tyskar, och fråntogs sina medborgerliga rättigheter. Även andra lagar som specifikt riktades mot romer infördes.

Från 1938 kategoriserade nazisterna romer som "asociala" och de arresterades och tvångsflyttades till nazisternas koncentrations- och utrotningsläger.

Många romer dog också i getton eller sköts utan att deporteras. I en del ockuperade länder dödade SS mordkommandon romer i massavrättningar.

Den 12 juni 1938 inträffade Zigenarröjningen, romernas motsvarighet till Kristallnatten. Romer jagades i hela Tyskland; hundratals slogs blodiga och fördes till läger.

Två romska barn kramas medan ett tredje ser på. Platsen är okänd.
Foto: United States Holocaust Memorial Museum

Deportationer

Från mitten av 1942 skickades romer till Auschwitz och från slutet av samma år arbetade SS systematiskt för att flytta de romer som fanns kvar i Tyskland, och i ockuperade länder i Västeuropa, till koncentrations- och utrotningsläger. De som av nazisterna definierades som romer tvingades bära en brun eller svart triangel på kläderna. I Auschwitz-Birkenau upprättades ett romskt familjeläger, "Zigenarfamiljeläget", dit romer började transporteras i februari 1943.

Transporterna skedde i boskapsvagnar och många dog innan de kom fram. I Auschwitz-Birkenau fick romer ett nummer och bokstaven Z ("zigenare") intatuerat på vänster underarm. Små barn tatuades på låret.

Ordern var att de skulle förvaras i lägret tills vidare. Som flest fanns cirka 23 000 romska fångar från nästan hela Europa i familjelägret.

Vuxna och barn gasades till döds eller slogs ihjäl av lägervakter. Många dog också av sjukdomar, undernäring och i medicinska experiment som utfördes av den ökände SS-läkaren doktor Josef Mengele. Både barn och vuxna drabbades.

I länder där regimen var allierad med, eller stödd av, Nazityskland genomfördes liknande anti-romska åtgärder. En av de mest brutala utfördes av Ustasjas mordkommando i det fascistiska Kroatien. En del romer från Kroatien skickades till koncentrationsläger i Italien, och i Ungern skickades romer till uppsamlingsläger och ibland för vidareändning till tyska läger. Den rumänska regeringen tvångsflyttade tiotusentals romer till det ockuperade området Transnistrien där många svalt ihjäl under fruktansvärda förhållanden.

Tusentals romer dog i läger som Buchenwald, Neuengamme, Bergen-Belsen, Belzec, Chełmno, Majdanek och Sobibor. Bara i Jasenovac i Kroatien dödades mellan 15 000 och 20 000 romer. I Auschwitz-Birkenau mördades cirka 21 000 romer.

Under Zigenarnatten, natten mellan den 2 och 3 augusti 1944, revs romernas läger i Auschwitz och alla de 2 897 kvarvarande fångarna gasades ihjäl.

Statistik

Det finns ingen exakt statistik över hur många romer som miste livet under andra världskriget. Forskares meningar går isär, men många anser att upp emot 500 000 romer mördades, men både högre och lägre siffror förekommer också.

Det var mestadels unga människor mellan 20 och 30 år som överlevde koncentrationslägren. Små barn och äldre hade vanligtvis inte en chans under de grymma omständigheterna.

Sveriges gränser var stängda för romska flyktingar under andra världskriget. Redan från 1914 och fram till 1954 var all romsk invandring till Sverige förbjuden. Men trots det lyckades några få ändå komma in med de humanitära hjälpaktionerna.

Under flera årtionden efter andra världskriget erkändes inte romer som offer för rasistisk förföljelse. Överlevande romer fick vänta i årtionden på ekonomisk kompensation för fängslanden, bestående hälsoproblem och egendom som beslagtogs. Det är emellertid ytterst få som har erhållit någon ersättning alls.

Det dröjde ända till 1982 innan Tyskland erkände att nazisternas folk mord också innefattade romer.

Källor:
Baumgarten, Gerhard. The Fate of European Roma and Sinti During the Holocaust
Bauer, Jehuda. *Förintelsen i perspektiv*
Cederberg, Irika. "Antiziganism", Nationalencyklopedin
Kenrick, Donald. *The Destiny of Europe's Gypsies*
Kott, Matthew. "Romer under förintelsen", "Folk mord", Forum för levande historia
United States Holocaust Memorial Museum

TEODOR MUTTO

Tysk militär kom i lastbilar varje morgon och tog folk till jobbet. Vi var slavarbetare. Många återvände aldrig. De försvann. Många blev sjuka och skulle till sjukhuset. Det var vad de sa. Vi kände på oss att vi inte skulle få se dem mer. De kom inte tillbaka.

Hos Teodor och Falanga Mutto i Bergsjön i Göteborg kommer och går barn och barnbarn. När vi träffas serveras mycket mat. Stämningen är först förvånansvärt munter, men allvaret tar snart över. Med i samtalen är dottern Elzbieta. Hennes engagemang är stort och hon kommer att påverka vad hennes föräldrar väljer att berätta. Monica Kimmel tolkar och förklarar när det behövs.

9 september och 7 november 2014

Teodor: Jag har minnen från det jag var fem, sex år. Vi reste med häst och vagn och hade hört att Hitler skulle komma och ta Polen. Vi visste att tyskarna inte tyckte om judar, och inte om romer, så vi flydde till Ryssland. Vi hade också hört att alla zigenare skulle dödas. Vi lämnade våra hästar och vagnar och flyttade till tåg, godsvagnar, som kördes från ställe till ställe.

Elzbieta: Du genomgick mycket. Du hade ingen pappa och ingen mamma. När du berättar för oss då gråter vi, du var bara en liten pojke.

Teodor: Det var ju krig, så det var allt möjligt som saknades. Många zigenare jobbade i en fabrik som gjorde tågsvagnar och reparationer. Man såg de tyska soldaterna marschera förbi. "Schnell arbeiten, schnell arbeiten", ropade de. För att slippa få stryk av tyskarna gjorde alla så gott de kunde. Jag var ett snällt barn, jag fick bara stryk en gång, men andra barn fick mycket, mycket stryk. Det var bara att se på hur Gestapo och gendarmerna slogs med sina batonger. Jag var mycket rädd.

Vi bodde först i tält, det var fyrtio, femtio tält och lika många familjer. Alla måste jobba. Jag var ofta hungrig, mycket hungrig och jag ville ha bröd, mat.

Pappa försvann vid en bombraid, 1941 eller 1942. Alla sprang åt olika håll, det var så pappa försvann. Och mamma samtidigt. Jag förlorade också flera kusiner, en onkel, många, många i familjen, nära och avlägsna. Barn också. Så jag fick vara med min farmor. Alla kallade henne farmor, men det var pappas äldsta syster, så hon var min faster, mammi Netti.

Det är svårt att veta varför jag klarade mig. På något sätt var jag tvungen, jag tror att det var tur. Barn är inte starka, men inte alltid så svaga som man kan tro.

Vi flydde till Ryssland, jag minns inte hur. Jag var nio år och det mesta jag kommer ihåg är från Kazakstan, vi arbetade på en kolchos. Sedan reste vi runt i godsvagnar. Vi var många, kanske hundra personer som mest. Jag var i Sevastopol på Krimhalvön, jag var i Ukraina, Belarus, passerade Moskva och Leningrad. Ibland hade vi någonting att äta, men ibland fanns ingenting. Ryssland var fattigt.

Vi återvände till Polen efter kriget, 1946. Vi var många som kom med godsvagnar. Där träffade jag Falanga för första gången, jag var fjorton och hon tretton år. Våra familjer möttes. Hon var mycket vacker.

Warszawa låg i grus. Allt var förstört. De större städerna vi reste igenom var sönderbombade, det fanns ingenting, man kunde inte hitta en hel tegelsten. Bara skorstenarna stod kvar.

Vi for vidare till Stettin. Dit tog sig många romer, judar, ukrainare, polacker. Stettin hade en stor immigration.

Elzbieta: Pappa har ofta berättat om den här tiden. Mamma har ett elefantminne. Ett exempel från hennes barndom är att de åkte med godsvagnar och hon fick se en stor säck med salt som hon tog. Sex, sju år gammal bar hon den tunga säcken på järnvägsspåret. Överallt låg döda människor. Hon bar salt säcken över de döda kropparna.

Falanga: Det var godsvagnar som fraktade salt. Alla människor tog. Jag såg att de tog så jag gjorde det också. Det var tungt. Människor dog av hunger.

Vi hade flytt från tyskarna och tagit oss till Ryssland. Vi åkte med godsvagnar som vi också bodde i. När vi kom till staden Voronezh blev det två läger, ett med judar och ett med romer, då våra vagnar möttes. Sedan for vi vidare tillsammans, till platser där vi trodde att det inte fanns några tyskar. Pappa visste vilken väg vi skulle ta för att komma undan, han visste hur vi skulle få mat så att vi kunde klara oss. Han var bra på att prata och tjata. Vi stannade i städer och om han träffade på några romer tog han med dem.

Nej, jag såg inga tyskar, men många hemska saker. Jag träffade en judisk kvinna som hade förlorat sina två barn i Leningrad, hon var väldigt traumatiserad. Hon var väldigt sjuk. En gång när några barn försökte ta ifrån henne en docka som tillhört hennes dotter blev hon tokig. Hon sprang iväg och höll dockan hårt, hårt i sin hand. Det var en mycket vacker kvinna. Hon var snäll och bra, men ibland bara sprang och sprang hon. Jag var åtta år.

Efter flera dagar på en plats fortsatte vi till Poltava. Sex eller sju familjer, judar och romer blandat.

Vi barn svalt inte direkt eftersom min pappa visste hur man klarade sig.

En kusin och jag åkte till stan. Där var massor av folk. Det såg ut som om de firade något, de hade flaggor med namn på. Det var folk som inte hittade varandra. På flaggorna stod namnen på personerna de sökte.

Vi var nyfikna och följde efter och hamnade till slut utanför stan, på en stor äng där en massa soldater grävde. Vi såg att det var en massgrav. Vi frågade. Nazister hade samlat ihop pojkar och flickor och begravt dem levande. De hade tillfångatagits i staden och inte varit döda längre än två, tre veckor. Nu grävdes de upp och lades på ängen. De var uppradade. Det luktade väldigt illa.

Vi sprang därifrån till marknaden och var runt överallt. Jag var sådan. Jag var framfusig. På marknaden stod tre ryska soldater och pratade med varandra. Jag var nyfiken och lyssnade intensivt. Den ena soldaten tittade på mig och frågade om jag var zigenare. Han frågade var vi bodde och jag talade om var vi höll till. Då sa en annan soldat: "Gå hem och berätta för din familj att det kommer en flygraid snart." De visste att tågstationen skulle bombas klockan ett eller två följande natt.

Vi sprang hem och jag berättade för pappa. Han trodde inte på mig utan viftade bort det. Jag sa att soldaterna sagt det till oss, att vi måste därifrån. Men pappa lyssnade inte.

Jag och min kusin plockade ihop våra kläder, förberedde oss. Och vi gjorde en liten matsäck. Pappa, som sällan skrattade, tittade på mig, log och sa: "Det är bra lilla Falanga, tysken kommer, ja, ja, säkert." De vuxna gick och lade sig. Och vi tjejer väntade och väntade.

När visselpiporna ljöd, då visste man att det var på riktigt. Bombplan. Det fanns soldater i andra vagnar intill våra, både manliga och kvinnliga soldater. Klockan ett på natten började det här ljudet. Det föll först lysraketer så att anfallarna skulle se var de fälde bomberna.

En av de här soldatkvinnorna skrek åt oss att springa fort.

"Spring, spring, det finns ett potatisfält där borta, spring dit och göm er."

De visste redan var bomberna skulle släppas, på vilka fyra platser. Tågstationen, godstågsstationen, flygplatsen och vapenfabriken.

Elzbieta: Min morfar var inte rädd för någonting, men när den här signalen ljöd och lysraketerna föll, och man kunde se att trä en tråd genom ett nålsöga, då blev han så chockad. I stället för att ta med sig mammas lillasyster, som var tre, fyra månader gammal, tog han fel och fick fatt i en stövel och började springa. Mammas bror skrek: "Vad gör du? Det är ju en stövel." Efteråt har vi skrattat åt den händelsen. Bebisen togs om hand av sin mamma.

Falanga: Allt bombades, men vi klarade oss. Kriget tog slut och vi for så småningom till Stettin i Polen.

Elzbieta: Min morfar och hans bror var försvunna. De hade lagt beslag på för många ransoneringskort och milisen hade tagit dem båda två och skickat dem till ett fängelse i Saratov. Mormor åkte dit med sin syster som var gift med morfars bror. Det blev rättegång och de skulle dömas till femton års fängelse. Men så berättade morfar varför han hade tagit ransoneringskortet, vad han hade gjort med dem och hur många människor han hade hjälpt att överleva. Då släpptes de. De åkte hem med sina fruar till Stettin. Där träffades också Falangas och Teodors familjer.

Hela Polen var förstört. Men de hade mat på bordet.

Mamma var en samlare. Hon älskade fina grejer, hon samlade på porslin. Men morfar tjatade på henne att sluta med det för det var minerat område där hon letade. Men hon lyckades ändå få ihop en komplett fin servis. Min mormor blev rädd och sa: "Vem ska äta på dessa döda människors porslin?" Mamma gömde undan tre koppar.

Teodor: Vi gifte oss i Polen 1950, jag var 18 år och Falanga 17 år. Sedan flyttade vi till Lodz, där vi arbetade med förtening och hästhandel.

Elzbieta: Morfar ville ha min pappa som kompanjon. Normalt söker man en flicka till sin son, men morfar sökte en pojke till sin flicka. Pappa var lik honom. När jag var liten hade vi det trots allt ganska bra. Morfar ordnade det mesta. Han samlade romer, inte bara sin familj, utan alla omkring sig, och lärde dem att förtenna. Morfar skapade ett kooperativ och såg till att de yngre fick jobb. De som inte kunde lära sig förtenna fick handla med hästar. Barnen skulle gå i skolan. Mamma och pappa köpte ett stort piano till mig. Jag gick i en särskild skola för att studera. Tänk dig att min morfar ordnade så att alla hade jobb och att vi alla fick gå i skolan.

Men det finns människor av alla slag överallt. Vi var zigenare. En lärarinna tyckte inte om oss – hon blev avundsjuk. Vi var fint klädda i skolan, mamma sydde mina skoldräkter, jag var som en prinsessa. Mamma och pappa gjorde allt för att vi skulle ha det bra. Men ändå, vi var zigenare.

Teodor: Det blev svårare och svårare för judar och romer i Polen, mycket svårt. Vi flyttade till Jugoslavien, vi var femtioåtta personer och två hundar. Vi bodde i Zagreb i sju, åtta månader och blev jugoslaviska medborgare. Sedan for vi vidare till Österrike, till Tyskland och så till Danmark. Där fick vi politisk asyl, bodde i Köpenhamn i tio år och blev danska medborgare. Min familj är danskar, jag är dansk. Men innan vi till sist kom till Sverige levde vi fem år i Amerika.

I Amerika var jag inte zigenare. Jag var inte svart, inte röd, jag var som Bush och Clinton, vi var samma slags människor. Vi hade det jättebra där. Jag köpte Falanga en villa med sexton rum.

Det är hon som är anledningen till att vi bor här i Göteborg. Falanga saknade sin familj. Hennes bror bodde i Sverige och hon ville vara där han var.

Teodor Mutto, född 1932 i närheten av Krakow, Polen

Falanga Mutto, född 1933 i Wiszniova, Polen

Elzbieta Mutto, född 1955 i Lodz, Polen

Falangas föräldrar, Raida och Bango.

Teodor som ung, 17 eller 18 år gammal.

DACHAU – NAZISTERNAS FÖRSTA KONCENTRATIONS-LÄGER

Det första nazityska koncentrationslägret, Dachau, upprättades omkring 15 kilometer nordväst om München, på platsen för en nedlagd ammunitionsfabrik. Lägret var avsett för 5 000 fångar och offentliggjordes på en presskonferens av Heinrich Himmler den 20 mars 1933.

De första fångarna var kommunister, socialdemokrater och homosexuella och anlände till Dachau den 22 mars, två dagar efter presskonferensen. Bayersk polis bevakade fångarna fram till mitten av april, då SS tog över.

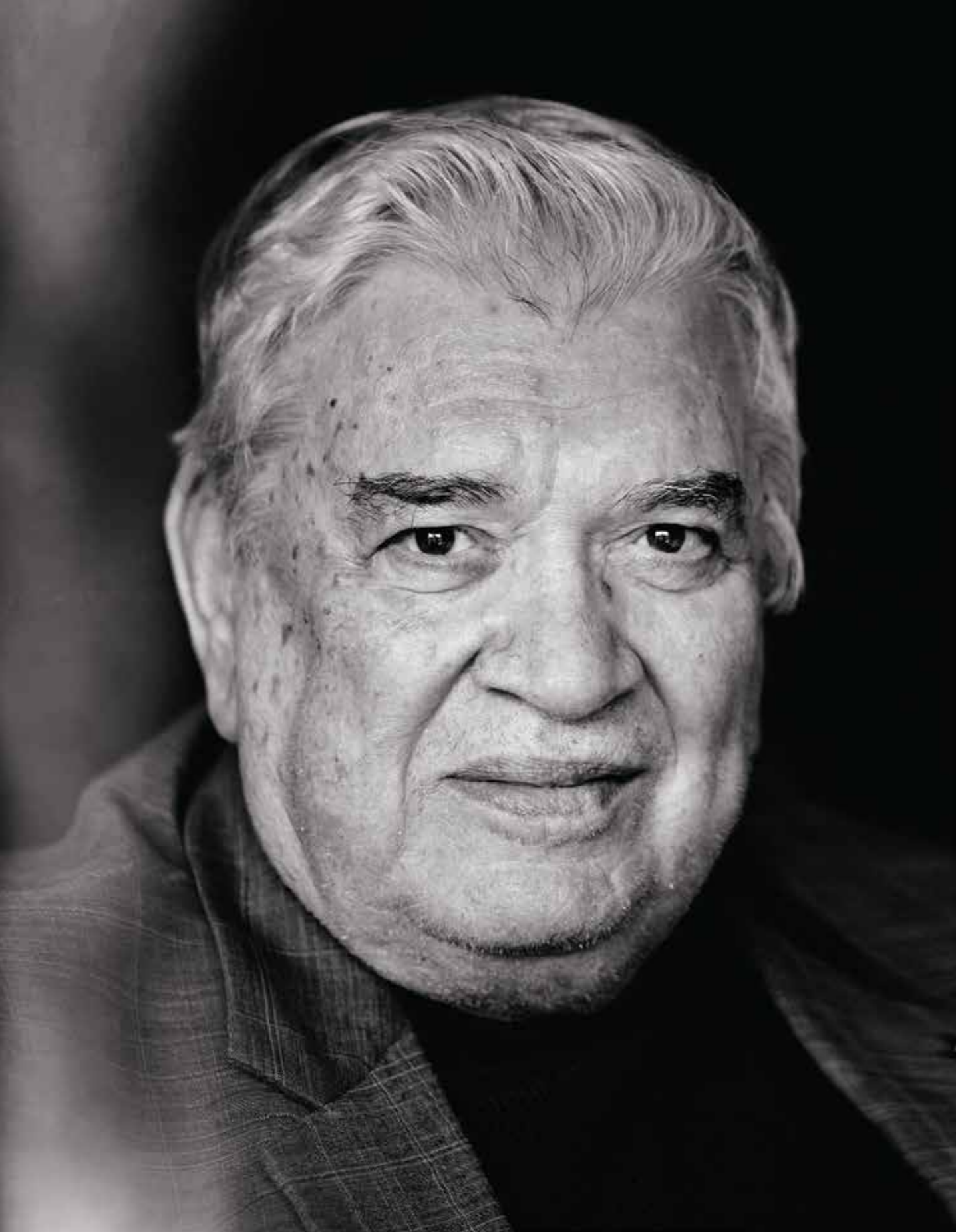
Den första lägerkommendanten var SS-officern Theodor Eicke som byggde upp lägrets organisation och reglemente. Syftet med lägret var att sprida skräck bland befolkningen och på så vis tysta all opposition mot naziregimen. Eicke blev senare inspektör för samtliga koncentrationsläger och införde genomgående samma reglemente som det i Dachau.

Dachau var främst ett läger för politiska fångar och de första judarna som kom dit var välkända motståndare till naziregimen. De fängslades för sitt politiska motstånd och inte för att de var judar, men behandlades hårdare än de icke-judiska fångarna. Redan 1936 sändes flera grupper med romer till Dachau.

Dachau var verksamt som koncentrationsläger i tolv år, med totalt över 200 000 fångar. Minst 30 000 avrättades, men det verkliga antalet var förmodligen högre.

Dachau befriades av amerikanska trupper den 29 april 1945.

WIKTOR FAMULSON

I Lodz getto samlade de romer från hela Europa, fem tusen romer. De transporterades iväg och dödades, allihop. Min mormor dog i gettot. Min pappa hade redan tillfångatagits och vi visste inte vart han förts. Pappa såg jag aldrig mer.

Wiktor "Wica" Famulson, hans hustru Ljudmila och deras barnbarn Alisya har kört från Bandhagen utanför Stockholm till Gamla stan. Vi träffas på Forum för levande historia, där utställningen "Vi är romer" visas. Wiktor har arbetat för romers rättigheter i över fyrtio år, både internationellt och i Sverige. Han är när vi möts vice ordförande i International Romani Union och han har ett stort kontaktnät runt om i världen. Tioåriga Alisya följer uppmärksamt vårt samtal.

10 juni 2015

Under kriget var vi i ett läger enbart för romer, tio eller tjugo kilometer från Warszawa. Det var inte ett koncentrationsläger. Vi hade ingen mat, ingenting. En natt gav vi oss iväg. Vi gömde oss sedan i skogen.

Jag är yngst av sex syskon. Min mamma var rumän, min pappa polack och innan kriget bröt ut hade familjen flyttat från Rumänien till Warszawa.

Vi klarade oss för att de äldre kände till hur man lever i skogen. De gamla kvinnorna visste vad man kunde äta, hur maten skulle lagas och kokade vattnet innan vi fick dricka det. Vi var cirka tjugofem familjer som bodde tillsammans. Vi var i mycket, mycket dåligt skick.

När tyskarna hittade romer i skogarna, romer som hade vandrat med sina hästar, då dödades de omedelbart. Romer dödades i stan, i skogen, överallt. Så fort tyskarna hittade romer sköt de.

Polacker på bondgårdar hjälpte oss. Men de ville inte att vi skulle komma och bo där, inte zigenare, då skulle de också dödas. De hade rätt. Men polackerna hjälpte oss i alla fall med mat när våra gamla kvinnor kom till gårdarna.

På vintern var det mycket kallt. För att inte frysa måste vi gräva ner oss på nätterna, som i en bunker. Det gick inte att elda när det var mörkt, då skulle tyskarna hitta oss, vi kunde bara elda på dagarna. Vi klarade oss i skogen till ryssarna kom 1945, men hade det mycket dåligt. Mycket, mycket.

Jag var liten och andra har berättat om det som hände i Lodz. De har berättat om alla romer som skickades iväg och dog i läger. Fem tusen människor, flickor, pojkar, barn, män, kvinnor, alla, alla. Vi klarade oss.

Efter kriget bodde vi i Lublin och när jag blev äldre jobbade jag i min farbrors verkstad och tjänade lite pengar till mat. Vi jobbade med förtening.

Vi fick lov att ha den verksamheten för polackerna kunde inte göra de jobben. Det var därför vi hade en egen verkstad. Bra var det inte, men bättre än före kriget. Under kriget var vi rädda varenda dag.

Tjugo år efter krigsslutet flyttade vi från Polen till Jugoslavien, sedan vidare till Österrike och ett år senare, 1966, när vi hade alla papper som behövdes, tog vi oss till Sverige.

Jag hjälpte mina tre systrar och två bröder att få sina papper. De hade problem med Invandrarverket, men långsamt samlades familjen i Stockholm.

Nu orkar jag inte längre resa omkring, jag är sjuk. Det kommer nya krafter som kan ta vid. Jag bor i Stockholm och vi jobbar härifrån för alla romers rätt.

Wiktor Famulson, född 1938 i Rumänien

Jag kan mycket om det som har hänt tack vare min släkt. När det är svårt för romer vet jag exakt hur det känns. Jag har fått följa med till några länder och har sett mycket. Våldsamheter, det gillar jag inte. Barnen behöver få det bästa. När jag blir vuxen ska jag bli journalist och informera.

Alisya Famulson, född 2006 i Stockholm

Ingången till romernas del av gettot i Lodz, efter att det avvecklats.
Foto: United States Holocaust Memorial Museum

LODZ

I slutet av 1941 fördes omkring 5 000 romer till Lodz i Polen och placerades i en avskild del av gettot, i det så kallade zigenarlägret. Redan i januari 1942 transporterades 4 300 romer från Lodz till gaskamrarna i Chelmno och våren 1942 hade alla de omkring 5 000 romerna gasats ihjäl.

I maj 1944 började tyskarna att avveckla gettot och under de efterföljande tre månaderna deporterades omkring 70 000 av fångarna till koncentrations- och förintelselägret i Auschwitz-Birkenau.

Koncentrationsläger och dödsmarscher

Koncentrationsläger (ofta förkortat KZ eller KL) var ett interneringsläger för politiska motståndare och andra kategorier som nazisterna också såg som oönskade och farliga för "folkgemenskapen". Fångarna sattes i koncentrationsläger utan rättegång och dom. Den rättsliga grunden var "förordningen till skydd för folk och stat" från februari 1933, som tillät polis- och säkerhetsinstanser att vidta "preventiva" åtgärder. Lägren skulle avskräcka människor från alla former av motstånd mot nazismen. Under fruktansvärda förhållanden skulle fångarna brytas ned med hårt arbete, terror och förnedring.

Fram till 1935 var det främst politiska fångar, som tyska socialdemokrater och kommunister, som sändes till koncentrationslägren. Men därefter befolkades lägren mer och mer av icke-politiska fångar, judar, romer, homosexuella, "asociala", Jehovas vittnen och kriminella. De största och mest omtalade lägren låg i Tyska riket och Polen.

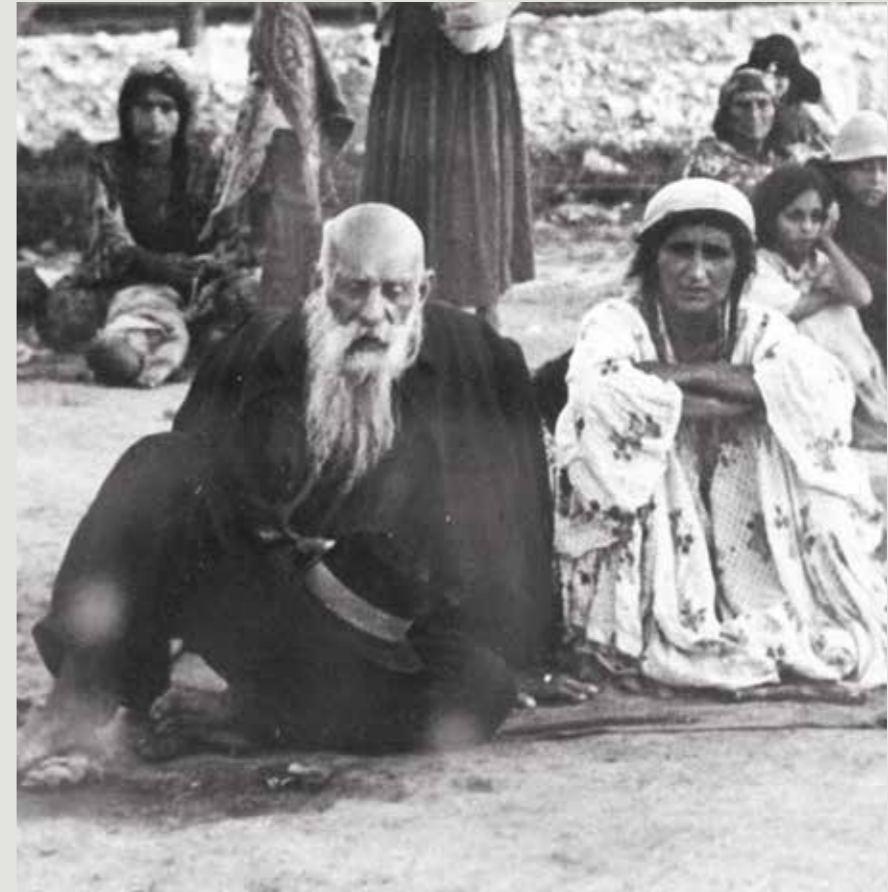
Satellitläger med tvångsarbete

Koncentrationslägren omgärdades av höga strömförande taggtrådsstängsel. Inne i lägren fanns vaktorn med beväpnade soldater. Varje större koncentrationsläger hade så kallade satellitläger som låg inom några kilometers eller någon mils avstånd från huvudlägret, ibland ännu längre bort.

De var ofta arbetsläger som byggdes upp på en plats där fångarna användes som tvångsarbetare i exempelvis en rustningsindustri, ett stenbrott eller ett vägbygge. Både statliga och privatägda företag använde fångarna som slavarbetskraft.

Dessa läger fungerade på samma sätt som koncentrationslägren, men sorterade under ett huvudläger.

I många av koncentrationslägren bodde merparten av de registrerade fångarna i de olika satellitlägren. En del satellitläger blev med tiden så stora att de gjordes om till självständiga koncentrationsläger.

Ett romskt par i lägret Belzec i Polen.
Foto: United States Holocaust Memorial Museum

Fruktansvärda förhållanden för lägerfångarna

Koncentrationslägerfångarna levde under fruktansvärda förhållanden. De bodde många tillsammans i dåligt uppvärmda baracker (kallade "block") och tvingades till tungt arbete. Barackerna bestod av träbritsar (i Birkenau fanns också stenbritsar) oftast i tre våningar där flera fångar fick packa ihop sig på samma brits. De var klädda i tunna fångkläder, sommar som vinter. Dålig, otillräcklig mat och usla sanitära förhållanden gjorde att många dog av undernäring och sjukdomar.

Lägren bevakades av SS-soldater som behandlade fångarna mycket brutalt och minsta verklig eller påstådd förseelse bestraffades med sadistiska metoder. Fångar som försökte fly blev oftast hängda inför de andra fångarna. Många fångar miss-handlades också rent godtyckligt, utan att ha brutit mot någon av de stenhårda reglerna. I de flesta läger var dödligheten mycket hög.

Fångarna identifierades med nummer och klassificerades i olika kategorier. Varje fångs kläder märktes med hans/hennes nummer, symbol för fångkategori samt vilket land han/hon kom ifrån. I Auschwitz-Birkenau tatueringades fångnumren också in på fångarnas vänsterarmar. Varje dag, sommar som vinter och oavsett väderlek, fick fångarna före och efter arbetet ofta stå i timtal för att räknas i den så kallade appellen. En del av fångarna i lägren valdes ut till kapos (förmän), som skulle se till att andra fångar höll lägerreglementet och utförde sina uppgifter. Kapos fick bättre behandling, med större matransoner och andra privilegier.

I en del läger skulle fångarna "förintas genom arbete", vilket innebar att de skulle arbeta ihjäl sig. De tvingades utföra extremt tunga arbeten, samtidigt som de fick extra små matransoner och blev mycket brutalt behandlade. En del av dessa arbeten var helt meningslösa. Exempelvis kunde fångarna få bära tunga stenar från ett ställe till ett annat, för att sedan få bära tillbaka dem igen.

Kvinnliga överlevande i "zigenarbarackerna" i Bergen-Belsen efter befrielsen.
Foto: United States Holocaust Memorial Museum

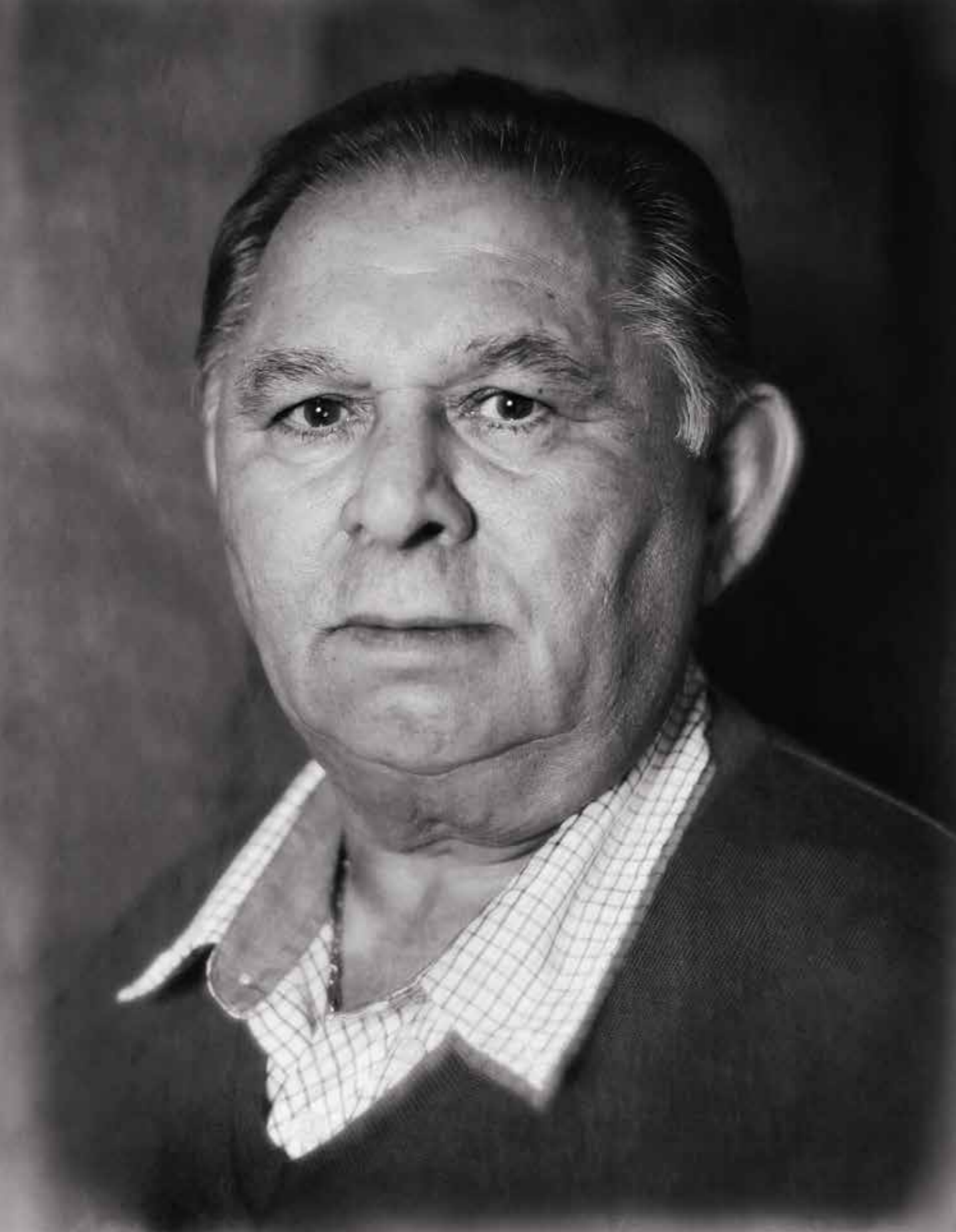
Dödsmarscher

När de allierade trupperna närmade sig under hösten 1944, evakuerade tyskarna lägren i Östeuropa och de läger som låg närmast västfronten. Fångarna tvingades ut på så kallade dödsmarscher, till koncentrationslägren i Tyskland, Österrike och Tjeckoslovakien. De utmättrade fångarna tvingades gå extremt långa sträckor. De som inte gick fort nog sköts vid vägkanten. Utefter de sträckor det fanns järnvägs-linjer packades fångarna in i godståg. Det var ofta öppna godsvagnar och många frös ihjäl under transportererna.

Ungefär 250 000 människor dog av utmattning eller mördades under dessa dödsmarscher, ibland också av civila.

Källa:
Karlsson, Ingela. "Koncentrationsläger", Forum för levande historia

DRAGAN KUZHIKOV

De tyckte inte om romer, de tillhörde Ustasja, och slog romerna med hammare i huvudet och kastade dem i floden Morava. Så höll de på hela dagen, slaktade och slängde dem i vattnet. Och där var min mormor.

En mild februaridag tar Dragan Kuzhikov emot i sin villa strax utanför Helsingborg. Huset som han och hans fru Ana bor i är stort. De har tre barn och tio barnbarn. Dragan, som numera är pensionär, är glad över att ha mer tid för familj och barnbarn. Hans föräldrar överlevde förföljelsen av romer under andra världskriget, men många i hans familj mördades. Förföljelsen fortsatte efter kriget.

11 februari 2015

Det finns en händelse som jag aldrig kan glömma. I byn Raska i Serbien hade romer bott länge, det var en lugn och bra plats. Där hade pappa, min morbror, farmor, farfar, mormor och morfar slagit sig ner. En dag tvingades hela familjen att packa sina väskor och ge sig av. De hade inga hästar och gick till fots genom byn. Farmor följde inte med, hon ville inte lämna sina andra släktingar.

De kom så småningom till en annan liten by och skulle där ta sig över floden Morava. Men Ustasja hann i fatt dem och grep kanske trettio, fyrtio romer, vuxna och barn, och slaktade dem. Det var en fasansfull händelse och det finns flera sådana händelser där romska familjer dödades.

I Jasenovac i Kroatien upprättades ett koncentrationsläger och dit skickades min pappa. Han var där i slutet av kriget. Många andra romer var i koncentrationslägret i Niš, där åtskilliga hungrade, svalt och mördades. Romer transporterades också till Auschwitz.

I min släkt var de tio, kanske femton, som dödades och ett trettiotal som miste livet om man räknar med dem som inte var så nära släkt.

De som överlevde i koncentrationslägren var unga. De tvingades jobba med att samla ihop döda och fick för det lite bröd eller något annat. Pappa hade inte barn på den tiden och hans morfar och mormor var i samma läger. De var inte så lång tid i Jasenovac och befriades i april 1945. På något sätt överlevde de. Min farmor dödades i Raska.

Vi har påverkats mycket av det som hände, vi känner oss fortfarande på något sätt hotade. Det går aldrig att glömma. Kriget var slut men förföljelsen fortsatte ändå i många länder.

Jag är född i Bulgarien och mina syskon i Serbien. Vi bodde en tid i Niš, men reste mycket, vi hade inte en fast plats. Vi räknades som statslösa i Serbien och fick inte äga en bostad, så vi bodde kanske på ett ställe i tre månader under vintern och sedan reste vi vidare, runt i hela Serbien. Det var väldigt påfrestande, folk tyckte inte om romer. Ofta tillät de oss inte att stanna mer än några dagar, kanske en vecka, och sedan måste vi vidare. Vi levde så i många år i Serbien och senare i hela Jugoslavien. Vi mötte onda människor som tillhörde Ustasja och Tjetniks. De trakasserade vår släkt, och vi flydde för livet från plats till plats. Det pågick länge.

När vi reste hade vi fem, sex vagnar. Hästar och vagnar. Vi var en stor grupp som reste runt, flera familjer. Kanske sammanlagt sex familjer, sextio till sjuttio personer. Vi jobbade lite, mest med hästar, sålde hästar på marknader och på torg. Kvinnorna spådde ibland, och sedan levde vi en tid av dessa pengar. Vi överlevde.

Det finns en hemsk händelse till som jag heller aldrig kan glömma. Vi var i Jugoslavien, i en by nära Zagreb där vi reste ett tältläger.

Vi satt där utanför tältet och eldade och lagade lite mat till oss och våra föräldrar. Jag minns att det var en man som började skrika på oss, på natten, för att vi var på hans mark och vår hund skällde på honom.

Han sa: "Vänta bara så ska ni få se", och gick sin väg. Efter någon timme kom han tillbaka med hela byn. Många började kasta sten och skrika. Mina föräldrar och de unga romska männen var snabba. De selade hästarna och föste in barnen i vagnarna. De hade slagträn som de försvarade oss med. Våra unga romer var starka och byborna lyckades inte döda oss.

På något sätt tog vi oss ut på stora vägen där hästarna kunde springa och vi körde till närmsta stad för att göra en polisanmälan. Men folk kom efter oss på cyklar. I en av vagnarna, som drogs av en eländig häst, satt en äldre kvinna med sin son och en liten hund. De stoppades och misshandlades. Hunden dödades. Det var den hunden som hade skällt. Sedan, när våra föräldrar och de äldre polisanmälde detta, blev de inte trodda, polisen sa att folk här inte gör sådana saker. Jag var tio år när detta hände.

Vi var illa ute och bestämde oss för att fly. Men vart skulle vi ta vägen? 1964 gick familj och släkt till fots endast med sina väskor, genom skogar och över berg. Ibland åkte vi tåg. Vi kom till Trieste i Italien. Vi hade släktingar i Rom

och tänkte ta oss till dem. På vägen träffade vi några av våra romer och hade sällskap med dem.

I Rom stannade vi i flera år. Jag lärde mig italienska och jag hade kontakt med många romer där som behövde hjälp med tolkning. Jag hjälpte även romer med annat och följde barnen till skolan.

På den tiden var det svårt för romer att skaffa sig papper, dokument, id-kort. Alla hade kommit utan pass, eller papper, men jag hade tur som hade några italienska vänner som kunde ta fram dokument som fungerade som personbevis. Man köpte ett frimärke för 400 lire, skaffade ett foto som bevittnades av två personer och stämplades. Med ett sådant id-kort klarade man sig när polisen begärde att få se papper. Det var många familjer som på det viset slapp att bli utvisade till Serbien. De hade ju riktiga personbevis.

I Rom hade vi också god kontakt med Vatikanen och genom en engelsk tolk som blev vår vän fick vi veta att det i Sverige fanns folk som frågade efter romer, de ville ta emot romer. Efter att ha utvisat många romer från Sverige ville nu svenska staten ta dem tillbaka. De skulle låta några familjer bli kvotflyktingar.

Min familj, kusiner, min pappas morbror och andra, blev 1969 alla intervjuade. Efter det inbjöds vi att emigrera till Sverige. Vi fick se bilder från Sverige. Fina bostäder, skolor, dagis. Jag kommer ihåg det exakt. I Sverige fanns möjligheter för oss. Det dröjde nästan två år innan det kom en svensk delegation och sa: "Ni är välkomna till Sverige, ni har fått uppehållstillstånd och arbetstillstånd, och kan nu komma."

I Italien fick vi främlingspass som var giltiga i två år. Om vi inte trivdes i Sverige kunde vi återvända. I Italien hade vi redan arbets- och uppehållstillstånd. Där träffade jag min fru, och vi gifte oss enligt romsk tradition.

Vi emigrerade till Sverige 1971, två familjer, trettiosex personer. Ett privatplan kom och hämtade oss och sedan skjutsades vi till en förläggning i Flen. Där utbildade vi oss. Jag och en bror flyttade till Katrineholm och fortsatte att studera. Därefter vidare till utbildning i Göteborg.

Jag fick arbete som familjepedagog, hemspråklärare och tolk för nyanlända romer.

När jag blev lite äldre var jag inställd på att vi skulle ha ett bättre liv. Vi skulle inte bara överleva. Barnen skulle gå i bra skolor, få utbildning, jobb, och vi skulle ha en bra bostad. I dag är alla våra barn utbildade och barnbarnen är duktiga i skolan. Ett av barnbarnen har tagit studenten och är nu ekonom.

Familjebild. Dragan och hans fru Ana, hans lillasyster Anka och gammelmormor Terezia.

Man kan säga att vi hade en vilja att överleva på något sätt, att gå vidare, även när det var motgångar. Mina föräldrar och andra tog oss till ett bättre liv. Men det har ändå varit svårt. Vi hade också tur att vi inte blev dödade.

Pappa pratade mycket om tiden i Jasenovac, och nu talar vi om Förintelsen med våra barn. Jag jobbade inom skolan och berättade mycket för mina och andras barn om det som hände under andra världskriget, vad våra romska släktingar upplevde. Så att vi kommer ihåg. Det får inte glömmas.

Dragan Kuzhikov, född 1949 i Rus (Ruse), Bulgarien

USTASJA

Kroatiens fascistiska regering, Ustasja, allierade sig med Tyskland. Omedelbart efter makttillträdet den 10 april 1941 började de förfölja landets serber, romer och judar. Raslagar som gällde romer och judar antogs redan i slutet av april samma år. Regimen dödade systematiskt serber, romer och judar och mellan 25 000 och 50 000 romer mördades i Kroatien.

TJETNIKS

De serbiska och kungatrogna Tjetniks kämpade framför allt mot det kroatiska Ustasja och jugoslaviska (kommunistiska) partisaner. De bedrev också regelrätta utrottningskrig mot muslimerna. Då Tjetniks både stred inbördes och visade prov på undfallenhet valde de allierade 1943 att helt satsa på partisanerna.

ROZALIA MILANSON

Tyskarna hämtade min pappa – han kom aldrig tillbaka – och sedan tog de min mamma till ett läger. Jag var tio år och blev ensam med mina yngre systrar. Vi gömde oss och jag skaffade mat. Jag tänker ofta på det som hände och har fortfarande mardrömmar.

En eftermiddag hemma hos Rozalia Milanson i Bergsjön i Göteborg. Hon har förberett den här dagen, tänkt igenom vad hon ska säga. Det finns dock sådant som är för hemskt och känsloladdat att prata om. Hennes barnbarn Emil Bagarowicz är med för att tolka om det behövs. Kanske är det honom hon vill skona.

24 februari 2015

När jag var barn, före kriget, bodde vi i tält och reste runt med häst och vagn. Det var normalt på den tiden, det gjorde zigenare. Min pappa handlade med hästar, köpte och sålde. Vi hade det inte så dåligt, men det blev problem om vi stannade för länge på en plats. Det var samma slags antiziganism som finns här i dag, fast man var ju van och tänkte att det i alla fall var ganska bra. Vi brukade stanna två, tre veckor på samma plats och vi var alltid många, ibland tio, ibland tjugo familjer. Det var fint, vi var ju tillsammans.

När kriget bröt ut blev vi skräckslagna och visste inte vart vi skulle ta vägen. Jag var sju år men jag kommer ihåg det. Ingen visste från vilket håll tyskarna skulle komma, därför stannade vi oftast kvar inne i skogen och försökte gömma oss.

Tyskarna var mycket grymma och dödade människor. Många zigenare mördades, väldigt många. Jag såg det aldrig med egna ögon, men när detta hemska nådde fram till våra tält och husvagnar var det dags att fly. De kastade granater på våra vagnar. Jag var jätterädd. Mer kan jag inte säga, mer vill jag inte berätta.

Hästar och vagnar övergavs snabbt, vi gömde oss i skogsdungar och diken för att inte bli upptäckta. Vi kröp fram på marken för att de inte skulle hitta oss. Alla zigenare höll ihop.

Vi lyckades ta oss till en större stad. Där blev pappa igenkänd, de visste att han var rom och tyskarna grep honom. Det var sista gången jag såg min pappa.

Senare tog tyskarna och förde bort mamma. Jag blev ensam kvar med mina två systrar Fira och Belka. Fira var bara två år, Belka fyra år och jag nu tio. I tre år var vi utan vår mamma. Tänk dig, i tre år. I tre år var vi ifrån varandra.

Jag tog hand om mina systrar, de var ju bara småbarn. Vi hade inte mycket att äta, och barnen ropade: "Mat, mat." Men det fanns ingen mat.

Varje dag gick jag ensam cirka femton kilometer till en järnvägsstation. Jag var tvungen att skaffa något att äta till mig och mina systrar. På stationen fanns ryska soldater, som jag sjöng och dansade för. De gav mig mat och konserver som jag lade i en liten pulka, som jag drog fram och tillbaka varje dag. Jo, varje dag gick jag ensam, och maten som jag fick räddade våra liv.

I tre år var jag ensam med barnen.

En dag kom min moster Denica. Hon kom från Ryssland för att leta reda på oss, och hon hittade mig och mina systrar. Hon skulle ta oss med till Ryssland. Jag ville inte till Ryssland. Min mamma var ju i Polen, men jag visste inte var. Jag måste vänta.

Djungeltelegrafan fungerade bland romer och jag fick höra att mamma levde, att romer träffat på henne i den polska staden Czestochowa. Hon hade suttit i något slags läger. Kriget var över och vi hittade varandra.

Mamma berättade bara en del om tiden i lägret, inte mycket. Många mördades. Mamma förlorade en syster och två bröder.

Min pappas öde känner jag inte till, men på omvägar fick vi höra att många i hans familj hade dödats i Ryssland.

När kriget var över minns jag att vi hade det mycket dåligt. Det var mycket svält, mycket svårt. Vi reste runt, som före kriget, mamma spådde och vi dansade. Vi köpte och sålde, och försökte överleva så gott det gick. 1946 eller 1947 kom vi till Krakow och fick då för första gången ett hus att bo i.

Jag tänker ofta på det som hänt och hur svårt vi har haft det, förfärligt svårt. Vi flyttade från Polen till Österrike, och vidare till Sverige 1969. Först till Malmö, och sedan till Göteborg 1978.

Nej, jag vill inte berätta för mycket för mina barn och barnbarn, inte alla grymma saker som vi varit med om. Det hemska låter jag bli att tala om för det blir för plågsamt. Jag har en stor familj och många gånger har jag sagt till dem att de lever mycket bra här i Sverige. De har inte alls samma svåra liv som vi en gång hade.

Rozalia Milanson, född 1932 i Krakow, Polen

Rozalia som ung.

BELKA TANNERSON

Vi bodde på ett gammalt tåg och sov på golvet i sista vagnen. Mamma var borta i flera år. Jag stod på tågets tak och såg när hon kom tillbaka. Hon mådde jättedåligt. Jag och mina systrar grät. Mamma tittade på oss. Herre Gud så hon grät.

Belka Tannerson och hennes man Horst Düring bor i en ljus radhuslägenhet utanför Helsingborg. Belka är sjuk och har svårt att röra sig, benen bär inte. Hon sitter inlindad i en varm filt i sin fåtölj. Hon talar tyst och vi samtalar tätt intill varandra. Hennes man hjälper henne att minnas och äldsta systemens barnbarn Emil Bagarowicz är också med.

10 mars 2015

Min mamma satt i ett läger och under tre års tid såg jag henne inte. Min pappa hade tyskarna tagit. Ja, jag kommer ihåg. Vi var på ett tåg i Ryssland, jag var fyra år, Rozalia var tio år och Fira bara två år. Hon minns inte mycket. Vi höll ihop, mina systrar och jag. En moster kom och var också med.

När min syster Fira fick en väldig klåda var Rozalia så duktig. Under tåget hittade hon tjock olja, i hjulen under tåget, och hon tog oljan och smorde in oss på hela kroppen. Vi hade fått löss, en sådan sjukdom måste man ta bort med olja. Lössen försvann och vi blev bra.

Men vi var hungriga, Herre Gud, vi tänkte på mat hela tiden. Men vi hade ingenting att äta, bara lite bröd. Rozalia gick till stationen, där det fanns många ryska militärer. Hon dansade och sjöng för dem och fick betalt i mat och konserver.

Jag kommer inte ihåg hur länge vi var i Ryssland och när vi åkte därifrån med tåget till Czestochowa i Polen. Uppe från tågtaket fick vi syn på mamma när hon kom. Herre Gud vad vi grät.

Kriget var slut, och vi hade fått tillbaka vår mamma. Allt blev bättre när vi var tillsammans, men vi hade ingenting att äta och mamma grät hela tiden. Det var förfärligt. Mamma sa: "Vad ska jag ta mig till? Jag måste skaffa mat till er, mina barn."

Vi levde som hundar. Herre Gud, vi sov än här och än där, hela tiden på olika ställen. Vi fick inte gå i skolan, zigenare ville de inte se, de tyckte inte om zigenare. Vi var rädda, mycket rädda.

En tid efter kriget blev det lite bättre.

När jag var 22 år träffade jag min man. Vi gifte oss på romskt vis och sedan föddes vårt första barn, en dotter. Vi bodde fortfarande i Polen.

Men jag blev fångslad och satt i fängelse flera gånger. Du förstår, efter kriget fanns det ingenting, så jag handlade, köpte och sålde. Jag gjorde affärer med judar. Jag köpte tyg som jag sedan sålde. Överallt fanns det judar som sålde. Jag kände dem, vi hade alltid känt dem och gjort affärer tillsammans, det räckte att du sa att du var zigenare. Men vi hade inte rätt att handla på det här viset under kommunismen. Fem gånger satt jag i fängelse. Och jag som hade två barn som jag måste försörja, vad skulle jag göra? Det var hemskt. Hemskt.

Vi bestämde oss för att försöka lämna Polen och 1970 flyttade vi först till Jugoslavien, sedan till Tyskland. I januari 1971 kom vi till Sverige, Malmö. Vi flyttade igen och bodde fyra år i USA, men vi var svenska medborgare och kunde återvända. Sverige är bäst. Säkert. Vi bor jättebra och barnen och barnbarnen bor två hundra meter bort. Vi är en stor familj.

Men jag tänker hela tiden på det jag varit med om och är säker på att det är därför som jag är så sjuk. Jag har mardrömmar om hungern. Hungern var det värsta, och kriget.

Belka Tannerson, född 1937 i Dorohusk, Polen

CZESTOCHOWA

Tyskarna invaderade Czestochowa i Polen den 3 september 1939 och förföljelsen av judar, romer och andra grupper började genast. Över 300 dödades redan nästa dag under en massaker som blivit ihågkommen som Den blodiga måndagen. Ett getto anlades i den gamla delen av staden Czestochowa och senare upprättades flera tvångsarbetsläger. Det största, Hasag Pelzery, var en ammunitionsfabrik som var i drift från juni 1943 till 16 januari 1945. Czestochowa befriades av den sovjetiska armén i januari 1945.

FIRA RAMENSON

Jag föddes i ett fängelse under kriget. För minsta lilla sak kunde man fängslas. Min pappa har jag aldrig sett, de sköt honom och när jag var två år försvann min mamma. Men jag kommer ihåg hur glad jag blev när jag träffade henne igen.

Fira och Leon Ramenson har varit gifta i snart sextio år. Till Sverige kom de 1968. Här tycker de att deras liv blev bra, i alla fall mycket bättre, men vägen hit har varit lång och tillvaron ofta svår. Vi träffas hemma hos dem i villan i Angered utanför Göteborg där de tillsammans berättar.

3 mars 2015

Fira: Mamma hade fångslats, jag vet inte varför. Jag tror att hon och jag var i fångelset i ett år. Mina två systrar var tillsammans. Efter fångelsetiden gömde vi oss hela tiden, vi var rädda för tyskarna, de tyckte inte om zigenare.

Min äldsta syster Rozalia har berättat att tyskarna sedan förde bort mamma. Jag visste inte vart, men det sas att hon fanns i Czestochowa.

Jag minns när vi kom till Czestochowa, jag var ju lite äldre då, och hur glad jag blev när vi återförenades med mamma. I tre år hade jag varit utan henne.

Kriget var slut och vi var tillsammans. Allt blev bättre, men vi hade stora problem. Vet du, sanningen att säga, det var inte alls bra. Vi måste ständigt ge oss iväg snabbt, från ett ställe till ett annat. Det var så överallt. När alla i Polen sov var vi tvungna att stiga upp och flytta, med häst och vagn. En dag här, en dag där, det var en förfärlig tid.

Leon: När jag var liten, under kriget, bodde vi hela familjen, mamma, pappa, mina fyra syskon och många, många andra romer i tågagnar på en järnvägsstation i Ryssland. En natt, jag tror det var 1944, bombades stationen och alla romer flydde till skogen. Vi var nästan hundra personer, hela tiden i skogen.

Efter kriget, 1946, flyttade vi till staden Lwów nära rysk-polska gränsen. I min familj hade alla klarat sig.

Vi reste omkring i Polen, hela tiden från plats till plats med häst och vagn, och arbetade på bondgårdar. Men de tyckte inte om oss zigenare, och judarna tyckte de inte heller om.

Jag tänker mycket på det som varit. På många av dem som dog. Jag förlorade många i min släkt.

Fira: Nej, de tyckte inte om oss. Vårt liv i Polen blev aldrig ett bra liv och jag tänker också ofta på det som varit. Mamma grät alltid när hon pratade om den här tiden, om alla gånger vi var tvungna att stiga upp mitt i natten och ge oss iväg, fly. Mamma blev 73 år.

Leon: I Lodz fick vi, samma år som Stalin dog, 1953, till sist ett ställe där

vi kunde bo. Först bodde vi i vagnar, innan de byggde baracker åt oss zigenare. Där träffade jag Fira, hon var 17 år, jag 19 år, och vi gifte oss 1958. Min pappa var bas i en liten fabrik, det var ett kooperativ som ägdes av hela familjen. Vi tillverkade och förtennade stora kopparkärl. Därför kunde vi äntligen vara kvar på ett ställe i många, många år, över tio år.

Fira: Vi jobbade tillsammans, bara romer. Mina händer var alltid svullna av kemikalierna och arbetet var mycket tungt. Jag jobbade hela dagarna, från åtta på morgonen till sent på kvällen och ibland på lördagar och söndagar.

Leon: 1966 lämnade familjen Polen för alltid och vi flyttade till Zagreb i Jugoslavien. Där bodde vi inneboende och jag köpte och sålde mattor. Efter två år flyttade vi igen, via Köpenhamn till Malmö. Vi gick i skola, lärde oss svenska, och jag fortsatte att handla med mattor. Affärerna gick bra.

Fira: I Sverige blev vi mottagna på ett bra sätt, det är säkert. Vi kan inte klaga.

Fira Ramenson, född 1941 i Kiev, Ukraina

Fira och Leon som unga.

MEDICINSKA EXPERIMENT

SS-läkare genomförde medicinska experiment på romska fångar i många koncentrations- och förintelseläger. De mest ökända var Josef Mengeles experiment.

Utöver militära och statliga myndigheter var det läkarna själva som begärde koncentrationslägerfångar som "experimentellt material". De fick stöd av den tyska forskningsstiftelsen, som också finansierade Mengeles tester på tvillingbarn i Auschwitz.

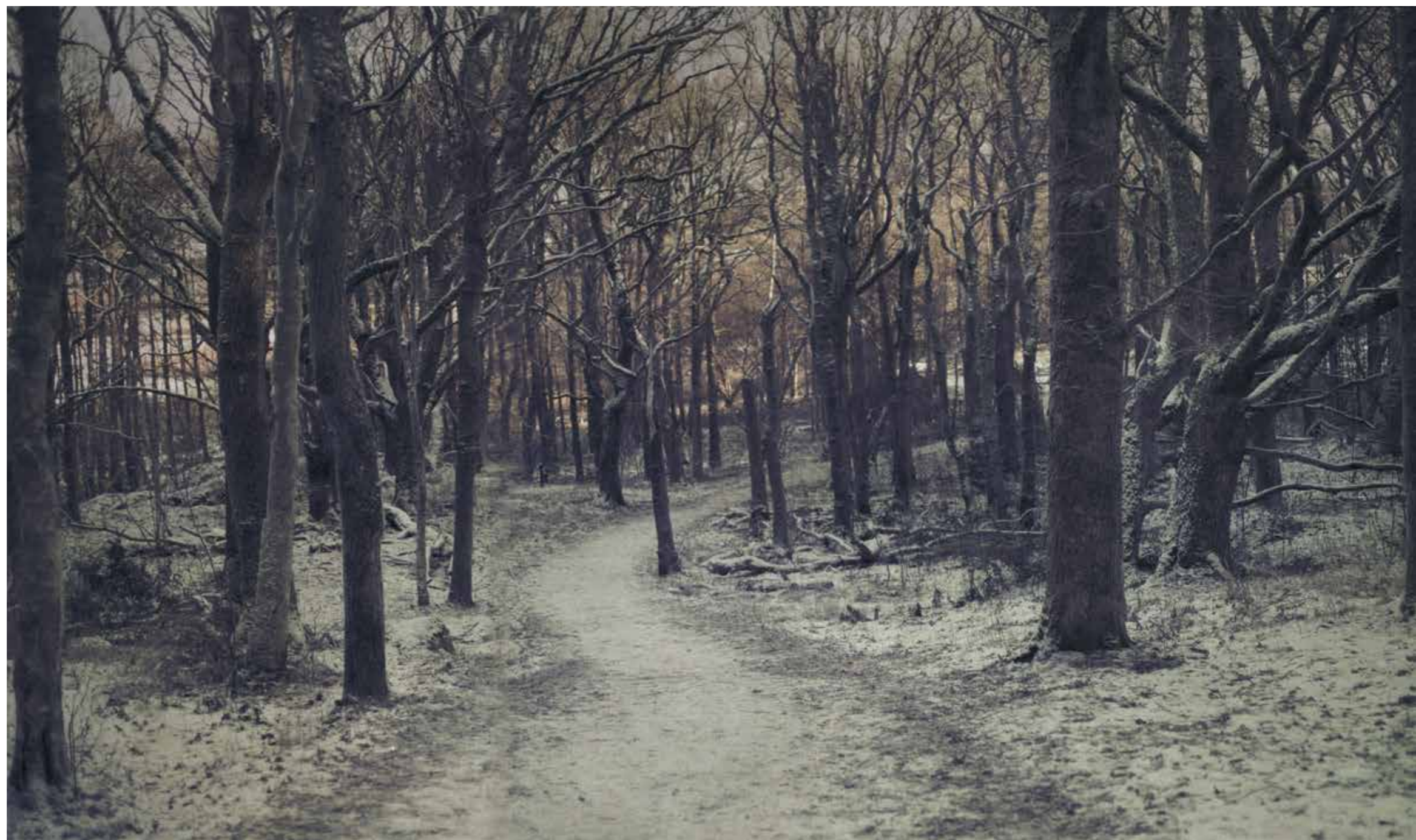
Experimenten var obeskrivligt plågsamma för offren. SS-läkare tvingade romska fångar att andas giftgas, injicerade dem med olika smittoämnen och gifter och utförde operationer utan bedövning. De få som överlevde fick fysiska och psykiska men för resten av sina liv.

Andra ohyggligheter var en serie av steriliseringsexperiment som i första hand genomfördes i Auschwitz och Ravensbrück. Ett antal metoder testades i försök att utveckla ett effektivt och billigt förfarande för massterilisering av romer, judar och andra grupper.

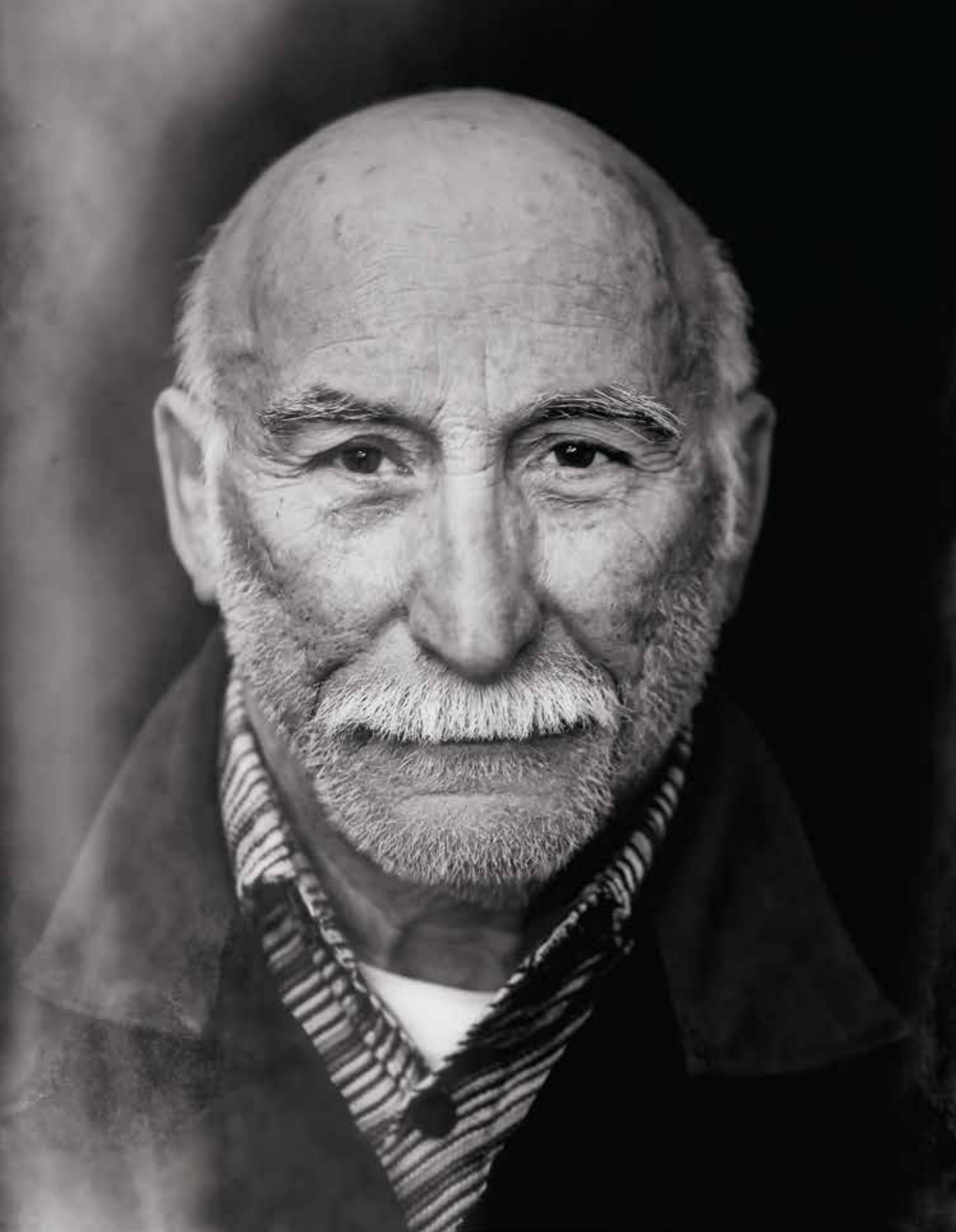
Många inom den medicinska professionen fick information om de mänskliga experimenten vid konferenser, där resultaten presenterades offentligt. Det förekom inga protester och endast en handfull av de ansvariga läkarna fick stå till svars för sina brott efter kriget.

BRONISLAW KWIEK

Jag var rädd hela tiden. Jag var ständigt instängd hemma, gömdes i källare eller på kyrkogårdar. Senare, när tyskarna inte lyckats ta oss, sov vi på kyrkogårdarna. Jag minns, det var döda människor i gravarna. Mamma sa till mig att jag inte skulle bry mig om det. Man vande sig.

Bronislaw "Dolfi" Kwiek har fin utsikt från sitt vardagsrum, högst upp i höghuset i Kortedala, femton minuter från Göteborgs innerstad. Han är en god berättare, men vad som hände honom och hans familj i Polen under andra världskriget har han nästan aldrig talat om. Hans son Bagir, som är med under vårt samtal, har frågat många gånger och efter hand fått reda på vad hans pappa och familjen utsattes för. Vi förflyttas snart långt tillbaka i tiden. Ett väggur slår varje halvtimme.

13 april 2014

Redan från tre års ålder kommer jag ihåg mycket bra. Vi levde i skräck, i rädsla, hela tiden. Det är därför jag tror att jag minns från det att jag var liten.

Före kriget, innan jag föddes, hade vi det bra i Polen, det har man berättat för mig. Men när kriget började 1939, det året jag kom till världen, innebar det slutet för oss. Våra liv förvandlades till ett kaos och vi levde i osäkerhet hela tiden. Vi var tvungna att fly från stad till stad, från by till by. Vi var rädda, livet var eländigt. Vi hade ingen mat, ingenting. Det var mycket svårt.

Det finns händelser som jag aldrig glömmer. Den största för mig var en gång när vi bodde i en barack. Genom ett litet hål i väggen såg jag hur två soldater marscherade på andra sidan gatan i sina hjälmar och med sina vapen. En av dem vände sig om och tittade rakt mot mig. Jag vet inte om han såg mig eller inte, men morgonen därpå kom soldaterna tillbaka i två stora bilar, och de hade gevär. De gick in på vår gård och beordrade ut oss från barackerna och sa: "Upp med händerna och vänd er mot baracken närmast."

De skulle döda oss, allesammans, barn och gamlingar också, alla. Vi var kanske trettio personer. Min farfar och farmor stod bredvid varandra.

Farfar sa till farmor: "Nu är det slut med oss." Han sa detta på ungerska, för att jag och de andra inte skulle förstå, men jag förstod eftersom de pratade ungerska hemma.

I samma ögonblick som farfar sa dessa ord passerade den ene officeren. Han stannade till och uppmanade farfar och farmor att vända sig om.

"På vilket språk pratade du med din fru?" frågade officeren.

"Vi är ungrare, jag pratade ungerska med henne, jag hoppas ni inte miss-tycker, min tyska är inte så bra", svarade farfar.

"Är ni ungrare? Då vill jag se era papper", sa officeren.

Farfar tog fram våra papper från ungerska ambassaden, papper med fotografier. Officeren läste snabbt och tittade sedan frågande på farfar.

"Varför sa du inte att ni är ungrare? Var i Ungern bodde ni?"

Farfar talade om att det var i Budapest, på vilken gata de hade bott, ja till och med numret på huset. Och nu började officeren och farfar plötsligt prata ungerska med varandra.

"Vet du", sa officeren, "jag bodde på samma gata i Budapest, fem nummer bort. Det var bra att du började prata ungerska, annars hade ni förmodligen alla varit döda nu."

Sedan gav han order till soldaterna att ta sina gevär och gå till bilen. Farfar fick officerens visitkort med uppmaningen att besöka honom dagen därpå. Farfar gjorde som han blivit tillsagd och nästa dag fick han ett dokument med en stämpel som gav honom tillstånd att röra sig fritt i Warszawa och som skulle klara honom genom alla kontroller.

Officeren frågade hur många barn som fanns i familjen och farfar talade om att de var trettio personer. Då fick han ett papper till, med adress till en affär där han fick ta vad han behövde. Utan att betala någonting. Gratis.

Det var ett stort varuhus, med mat också. Han fick matkuponger och kunde gå dit en gång i veckan och hämta så mycket mat han ville.

"Skulle jag kunna få komma tillbaka hit i morgon?" frågade farfar.

"Varför det?" undrade officeren.

"Jag har någonting till dig, som tack för att du är en god människa", sa farfar.

Farfar hade en äkta matta, inte lika stor som den jag har här, men den var fin. Han tog med sig mattan och gav den i present till officeren.

"Tack så mycket. Om det är någonting du behöver kan du komma tillbaka till mig", sa officeren.

Detta hände – Herre Gud, när var det? – första eller andra veckan. Men sedan började kriget för oss också och då hade vi ingen mat längre, ingenting. Farfar kunde aldrig gå tillbaka till den mannen mer. Människor skrek på gatorna, grät.

Gestapo kom och vrålade att vi alla skulle komma ut. Farfar visade våra papper som vi fått av officeren, men fick svaret: "Vi har våra order." Gestapo grep min pappa. Han kom aldrig tillbaka.

Människor var som ingenting. Som äpplen som faller från träden, så föll människor på gatorna.

Vi var många som tvingades gå till en stor kyrka inte långt därifrån. Senare skulle man transportera oss vidare. Vi visste inte vart.

När vi gick på vägen mot kyrkan, Herre Gud, då såg jag att det rann blod från människor på gatan. Jag höll mamma i handen och jag såg en kvinna som låg död. Hon hade inget huvud och barnen låg på henne. Den synen kan jag inte glömma, aldrig. Det var hemskt.

Vi kom fram till kyrkan. Soldaterna stängde in oss och gick sin väg. Det hade kanske gått två timmar när dörren öppnades igen och en soldat ropade: ”Heraus, kom ut.”

Han sorterade oss tre och tre eller fyra och fyra och gjorde en stor, stor kolonn av alla personerna. Därefter fick vi gå på en väg som ledde till en stad inte långt därifrån, inte långt från Warszawa. Där väntade redan vagnarna som skulle transportera oss till Auschwitz. Ja, fast vi visste då inte exakt vad som skulle hända.

När vi gick där, och efter ett tag kom till en liten kurva, såg vi träd och buskar en bit bort. Och då, där i kurvan, sa farfar till oss att springa bort från kolonnen, till skogsdungen, och lägga oss ner i buskarna. Han sa: ”Om vi dör, så dör vi ändå. Vi måste försöka fly.” Vi klarade detta.

Kolonnen av människor fortsatte på vägen, rakt fram, till staden och vi väntade tills alla hade passerat. Det var redan mörkt för det var eftermiddag, eller kanske kväll.

Inte så långt från oss kunde vi se en bondgård med ett stort stall. Vi gick dit och in i stallet. Farfar bad bonden att inte vara arg på oss. ”Vi är tvungna att söka skydd”, sa han. Bonden svarade att det var i sin ordning och att vi fick sova i stallet. Jag tror att vi var där i två dagar, och under tiden kom partisaner till bondgården. De talade om för oss hur vi skulle gå när vi sedan måste ge oss iväg. De sa att vi inte skulle gå på höger sida av vägen, vi skulle hålla oss på den vänstra, för på den sidan låg skogen och där kunde vi springa in och gömma oss.

På tredje dagen lämnade vi gården tillsammans med partisanerna. De gav oss bröd och lite annat till barnen att äta, men farfar sa att vi måste skiljas från dem.

”Om de träffar på tyskarna dödas de och då dör vi också”, sa farfar. Så vi lämnade dem.

Sedan vandrade vi mest från en by till en annan, men bara på kvällarna. Vi var tvungna att prata med folk och be dem att ge oss någonting att äta. Det var framförallt för barnens skull, för att barnen inte skulle gråta. Vi var rädda att tyskarna skulle komma.

Jag hade hunnit bli fyra och ett halvt år, och jag minns mycket bra från den åldern.

På dagarna gömde vi oss på kyrkogårdarna, på nätterna sov vi i skogen eller hos bönderna. I familjen var vi över trettio personer, mammor och pappor, små barn och stora barn, och gamlingar. Vi har vandrat och vandrat. Hela tiden har vi bara sökt ett lite bättre liv för oss.

Jag måste berätta en sak för dig. När man är barn och vet att man inte får tillräckligt med mat att äta, då vänjer man sig vid detta. Man äter en gång och tre gånger är man utan mat. Man vet att det inte finns. Och vad ska man göra? Jag visste när vi hade mat och då sa jag till mamma att jag var hungrig. När det inte fanns något att äta bad jag inte om mat.

Och när min mor och farmor gick iväg till byarna och bad bönderna om en bit bröd, eller att få några potatisar och kanske några ägg, då var de borta nästan hela dagen. Vi barn var ensamma och bara väntade.

Många i vår släkt skickades till Auschwitz. Vi var ungefär hundratjugo personer från början, men det var bara de närmaste som lyckades komma undan den där transporten och som överlevde. Runt nittio personer mördades.

Vi kunde inte söka efter pappa. Det var ju krig. Allt var stängt. Hela Warszawa brann, inte ett enda hus var helt, allt var förstört. Allt, allt, allt.

Senare, efter kriget, när min mamma letade efter honom på Internationella Röda Korset, för att få veta om han levde eller var död, då hittade de en man med vårt namn Kwiek. Men det var inte min pappa.

När ryssarna sedan kom till Polen blev det inte heller bra. Jo, 1945, i början var vi lite glada. Inte för att ryssarna hade kommit, men för att kriget var slut. Men när den ryska kommunismen hade tagit över var det inte längre bra. Vi tänkte att först hade tyskarna ruinerat hela landet och nu var det ryssarnas tur att göra samma sak.

Alla medborgare måste vara med i det kommunistiska partiet och vi förstod att detta inte var något liv för oss, men gick vi inte med i partiet innebar det slutet. Vad skulle hända? Man hade fått fem års fängelse, minst.

Därför flydde vi, igen, som när tyskarna kom. Med häst och vagn, eller till fots, tog vi oss från en by till en annan, utan någonting. Förstår du? De kunde inte hämta oss, de hade inga adresser, inga namn, inga papper. Hade vi stannat på en plats skulle de kommit på oss.

Ja, jag tänker mycket ofta på den tiden. Det är ett liv som man inte kan glömma. Det var därför vi sökte oss hit till Skandinavien, till Sverige. För att våra barn inte ska behöva uppleva samma sak, för att de ska få ett gott liv. Det är grunden.

Nej, jag har inte berättat för någon. Jo, för Bagir, för mina barn, så att de ska veta hur det var.

Sonen Bagir: Jag var väl ungefär i femtonårsåldern när jag började fråga ut pappa. Allt eftersom har han berättat, det har tagit många år, hans generation pratar inte gärna om sådant som varit plågsamt. Därför har det varit svårt att få de här berättelserna av honom.

Bronislaw: Det är mycket sorgligt att berätta detta. Men man måste berätta för att ni ska veta.

Bronislaw Kwiek, född 1939 i Tarnow, Polen

MOTSTÅND

Romer arbetade tillsammans med motståndsgupper i de ockuperade områdena. De spelade också en viktig roll i de nationella befrielseörelserna, i synnerhet i östra och sydöstra Europa, och de hade ett nära samarbete med motståndsrörelsen i Frankrike.

Ett stort antal romer dog i den väpnade kampen mot nationalsocialismen. Överlevande mottog höga utmärkelser efter krigsslutet.

Över 20 000 romer mördades i Auschwitz-Birkenau

Auschwitz-Birkenau var ett kombinerat koncentrations- och förintelsläger som bestod av tre stora lägerkomplex samt ett fyrtiotal satellitläger. Det var det största nazityska lägret.

Totalt deporterades omkring 1,3 miljoner människor till Auschwitz-Birkenau, varav 1,1 miljoner räknades som judar av nazisterna och cirka 23 000 som romer.

Omkring en miljon judar mördades i lägret, de flesta i gaskammarna. Därutöver dödades omkring 75 000 polacker, cirka 21 000 romer, 15 000 sovjetiska krigsfångar och 15 000 fångar av andra nationaliteter.

Auschwitz I

I början av 1940 gav SS-chefen Heinrich Himmler order om att ett koncentrationsläger skulle upprättas vid staden Auschwitz (Oświęcim) i det ockuperade Polen. Lägret, som senare kom att kallas Auschwitz I eller Huvudlägret, öppnades den 20 maj 1940.

I slutet av 1941 inrättades en gaskammare, som främst användes för experiment på mindre grupper av fångar. Här gjordes de första försöken att gasa ihjäl människor med Zyklon-B. Offren var sovjetiska krigsfångar.

Auschwitz II – Birkenau

I oktober 1941 upprättades ytterligare ett lägerområde, tre kilometer från huvudlägret. Det fick namnet Auschwitz II eller Birkenau, uppkallat efter den polska byn Brzezinka där det byggdes. Birkenau var stadens namn på tyska. Lägret fungerade som förintelsläger, med fyra större gaskamrar och krematorium.

Birkenau byggdes hela tiden ut och blev det största lägerområdet med över 250 baracker och byggnader. Auschwitz I och II (Birkenau) drevs av SS, med Rudolf Höss som kommandant.

I början av 1943 inrättades en särskild lägerdel för romer dit cirka 23 000 deporterades. Den största andelen av lägrets fångar var judar från alla de tyskkontrollerade länderna.

Auschwitz III – Monowitz

Det tredje lägerområdet var ett arbetsläger som låg i Monowitz, omkring en halvmil från huvudlägret. Det kallades Monowitz eller Auschwitz III.

Under 1941 byggde den tyska kemikoncernen I.G. Farben (Interessen Gemeinschaft Farbenindustrie Aktiengesellschaft) ett industrikomplex i Auschwitz, för att tillverka syntetisk olja och syntetiskt gummi till den tyska krigsmakten. SS-ledningen i Auschwitz hyrde ut koncentrationslägerfångar till koncernen som använde dem som slavarbetskraft i fabriker.

Förintelse

Vid ankomsten till lägret fick fångarna genomgå en selektion. De som ansågs arbetsföra valdes ut till slavarbetare, medan de resterande sändes till gaskamrarna.

I fråga om antal var romer den tredje största gruppen av deporterade till Auschwitz, efter judar och polacker.

Slavarbete

De fångar som valdes ut som arbetskraft registrerades, fick håret avrakat, fick ta på sig fångkläder och fick sina fångnummer intatuerade på vänster arm. Romerna i det romska familjelägret fick behålla sina egna kläder.

De dåliga förhållandena, svälten, det tunga arbetet och den fysiska och psykiska terrorn, gjorde att många dog efter bara några månader.

Medicinska experiment

I början av 1943 blev SS-läkaren Josef Mengele chefsläkare i Auschwitz-Birkenau. Mengele valde ut fångar, framför allt judar och romer, som han utförde fruktansvärda medicinska experiment på. En stor del av Mengeles offer var barn och han var särskilt intresserad av att experimentera med tvillingar i yngre åldrar. De flesta av Mengeles offer dog under experimenten eller avrättades efteråt.

27 januari 1945

I oktober 1944 gjorde några medlemmar i Sonderkommando (specialförband bestående av fångar) uppror. De lyckades döda några SS-män och förstöra en av gaskamrarna med hjälp av insmugglade sprängämnen. Alla upprorsmännen dödades.

I slutet av 1944 förstörde tyskarna själva de övriga gaskamrarna och krematorierna, för att undanröja bevisen på massmorden.

När den sovjetiska armén närmade sig i mitten av januari 1945 evakuerades hela lägerkomplexet och fångarna tvingades ut på dödsmarscher till olika koncentrationsläger i Tyskland. Tiotusentals dog på vägen. Omkring 7 500 fångar, som var för sjuka och svaga för att gå, lämnades kvar i lägret.

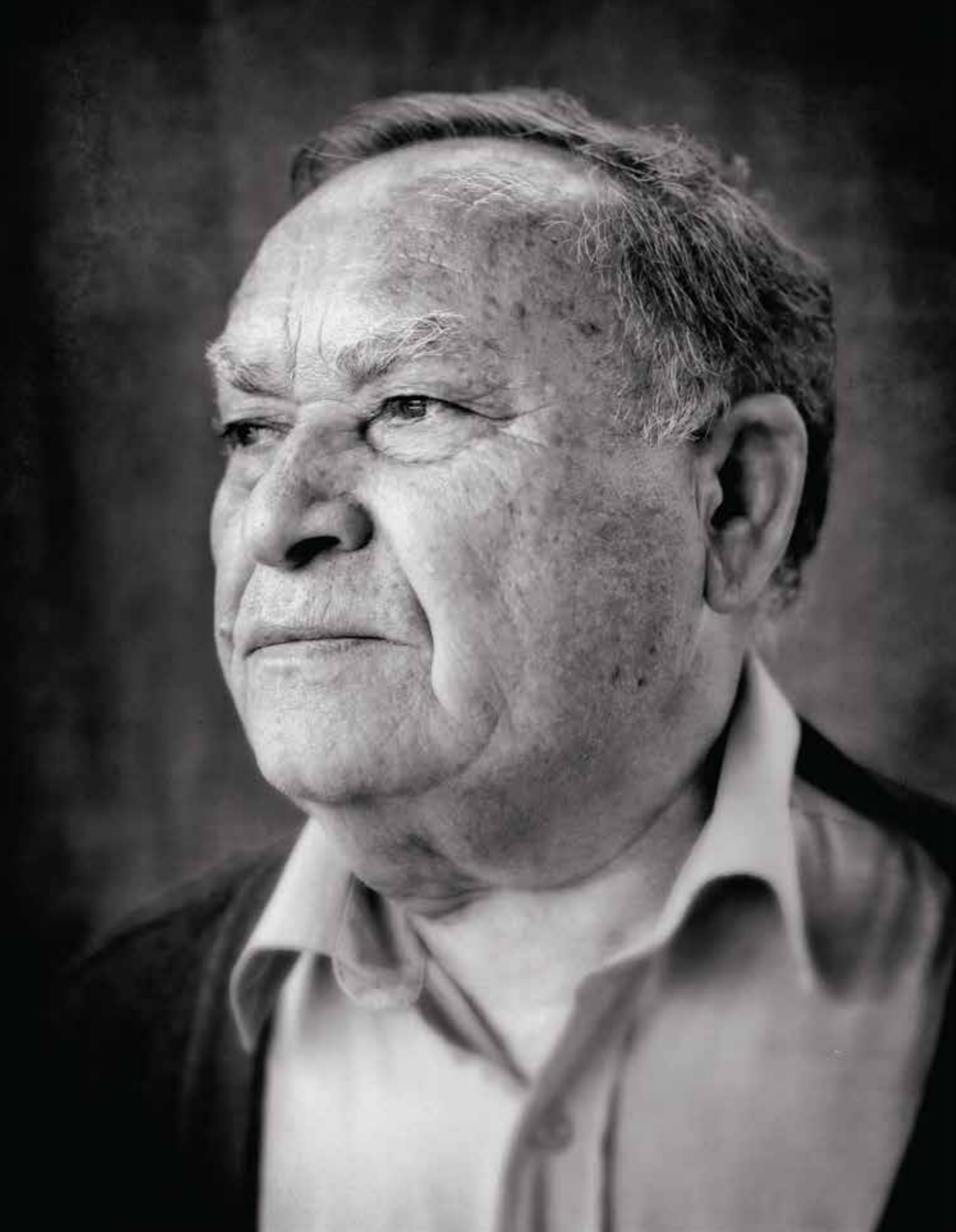
Auschwitz-Birkenau befriades av sovjetiska trupper den 27 januari 1945.

Källor:
Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum
Kenrick, Donald. *The Destiny of Europe's Gypsies*
Karlsson, Ingela. "Auschwitz-Birkenau", Forum för levande historia

Romska överlevande från Auschwitz.
Foto: United States Holocaust Memorial Museum

BATA IVANOV

Kriget drabbade mig hårt. Jag hamnade på barnhem, min pappa kom aldrig tillbaka och mamma blev sjuk i koncentrationslägret. Livet efteråt påverkades, vi blev fattigare och fick många problem. Jag känner stor sorg över att jag inte fick lära känna min pappa.

Vid köksbordet hemma hos Bata Ivanov i Gårdsten i Göteborg. Hans nio år yngre bror Nikola "Bobby" Sarov deltar också i vårt samtal. Bröderna står varandra mycket nära. Bata är familjens konstnär och Bobby är projektledare i en romsk kulturförening. Bobby översätter mina frågor och Batas svar. De hjälps åt att minnas.

23 januari 2015

Bata: Pappa var först i koncentrationsläger i Jasenovac i Kroatien och sedan körde de iväg honom till Tyskland. Han kom aldrig tillbaka, vi vet inte vad som hände honom. Mamma blev skjuten i ryggen i koncentrationslägret.

Min pappa hette Kolja Ivanov och vår mamma Aranka Sarov. Jag har pappas efternamn och Bobby har mammas. Mamma föddes i Charkov i Ryssland 1914. Hon hade fyra systrar. Hon träffade pappa och de gifte sig och flyttade till Serbien i Jugoslavien. Jag föddes i en vagn 1945, men jag vet inte var.

Bobby: Under kriget var det en grupp romer som höll ihop. De hade hästar och vagnar och flyttade från ställe till ställe och hamnade bland annat i Kroatien. Några spelade musik, tjejerna dansade. Alla hade sina yrken, de arbetade med kopparförteningar och slipade knivar. På det sättet försörjde de sig.

Men de greps och hamnade i koncentrationslägret Jasenovac. Både pappa och mamma och andra romer. Barnen placerades för sig, på barnavdelningar.

Bata: En natt var det undantagstillstånd och förbjudet att röra sig utomhus, men mamma gick ut ur baracken och vandrade omkring i lägret. Tyskarna sköt mot henne. Inte bara mot mamma, utan mot många andra också. Mamma skottskadades. Hon fick hjälp att komma till sjukhuset. Där tog de ut kulan. Hon överlevde men kunde inte gå.

När det sedan blev dag kom tyskarna och grep alla män som var arton år och äldre. De tog inte bara pappa, utan en massa andra romer också, och de fraktades med tåg till Tyskland. De gripna visste inte vart de skulle.

Efter kriget fick jag höra att pappa hade jobbat som slavarbetare vid järnvägen. De som överlevde kriget och kom tillbaka sa att de hade sett honom i lägret under en tid. Han försvann och sedan vet man inte mer.

Jag förlorade inte bara min pappa. I staden Ljubija i Jugoslavien slaktades fem, sex familjer, kanske närmare femtio personer.

Mamma var kvar i Jasenovac i sju, åtta månader, tills lägret befriades. Hon satt i rullstol. Efter befrielsen var hon tillsammans med andra romer som också överlevt, men hon klarade sig inte på egen hand. De var många i gruppen och de åkte alla tillsammans tillbaka till Ryssland och förenades med pappas släktingar. Mamma blev med tiden bättre, men hon blev aldrig riktigt bra.

När jag kanske var ett eller två år skickades jag till ett barnhem för fattiga och föräldralösa barn, mamma kunde inte ta hand om mig. Det jag minns mest är när min farfar, Andrej Ivanov, kom och hämtade mig. Jag var då runt fem år och han tog mig därifrån. Farfar hade sökt efter mig och det var han som räddade mig. När jag lämnade barnhemmet klippte de av ett band med ett nummer som jag hade runt handleden.

Farfar var en skicklig hantverkare och av honom lärde jag mig ett yrke. Jag stannade hos farfar tills jag blev nio år. Då dog han. Men jag fortsatte att leva i den romska gruppen. Vi var fattiga och måste hela tiden resa. Vi kunde inte stanna på ett ställe mer än en månad eftersom vi blev bortkörda. På vintern var det kallt och det fanns ingenting att äta. Detta kan jag aldrig glömma.

Bobby: De kunde inte arbeta som de hade gjort förut. Tidigare kunde de tjäna till mat och uppehälle men det gick inte längre. De kunde inte heller spela musik och dansa. Detta är minnen som Bata har. Allt handlar om fattigdom, det fanns inget liv kvar.

Det är Bata som berättat mest för mig om det som hände. Mamma berättade också en del. Hon sa att när de var i Jasenovac, i lägret, så fick de ytterst lite mat, men hon sparade ändå till sina syskon.

Batas två äldre systrar, Ljubiša och Raina, lever inte längre. De tre har samma pappa. Och senare, efter det att mamma hade gift om sig, fick hon två döttrar och två söner till. Mamma hade sju barn, jag är yngst.

Det som hänt familjen är en del av min historia också. Att mamma blev sjuk på grund av tyskarna och sedan inte hade möjlighet att försörja alla sina barn känns sorgligt. Mamma var stark som kunde ge oss en uppväxt men jag är ledsen för mammas skull. Det är ju inte så att jag själv drabbades, men någonting lever kvar inom mig. Det som hänt familjen förs vidare även om man inte själv har drabbats direkt. Självklart.

Jag och mamma flyttade till Sverige 1977. Bata kom senare, 1985.

Bata: Vi berättar för våra barn och barnbarn. Om man inte berättar tappar man sin historia. Att få ett skadestånd och även att få veta vart pappa tog vägen hade känts bra, men det är också viktigt att gå vidare.

Bata Ivanov, född 1945 i en vagn i Serbien
Nikola Sarov, född 1954 utanför Belgrad, Serbien

Bata och hans yngre bror Nikola, "Bobby".

Familjebild. Batas farfar, med Bata framför, lillasystern Ana, hans mamma Aranka med sonen Kolja på armen, storsystrarna Ljubiša och Raina.

Serber och romer deporteras till koncentrationslägren Jasenovac och Kozara.
Foto: United States Holocaust Memorial Museum

JASENOVAC

Koncentrationslägret Jasenovac, cirka hundra kilometer sydost om Zagreb i Kroatien, i det forna Jugoslavien, är förhållandevis okänt. Räknat i dödstal var det emellertid ett av de större lägren i Europa under andra världskriget. Det byggdes 1941 och vakterna i lägret tillhörde de kroatiska Ustasjafascisterna. Det finns uppgifter på att 90 000–120 000 människor dödades i Jasenovac. Mellan 15 000 och 20 000 av dem var romer.

WICIA MUTTO

Det blir tyst. Vi hör ingenting. Min kamrat kryper iväg. Efter femton, tjugo minuter kommer han tillbaka och säger att alla är försvunna. Våra familjer är inte kvar. Hästarna är borta, det finns bara tomma vagnar. Allt som fanns har de tagit.

Wicia Mutto har sin oerhörda energi i behåll, och sin humor. Han är också en van berättare och delar med sig av sitt liv, även det smärt-samma, otäckta upplevelser i barndomen och senare en hård tillvaro. Han skulle fylla tjugo år när han gifte sig med sin Nadia, Schlumpa kallades hon av romer. Numera bor han i Helsingborg och sedan sex år är han änklings man omgiven av barn, barnbarn och barnbarns barn.

10 mars 2015

I Krakow bodde vi alla tillsammans i ett område som heter Kazimierz, ett judiskt område. Jag är född där. Mina första minnen har jag från det att jag är fyra, fem år. Då reste vi med häst och vagn i hela Polen. Vi var i Warszawa, i Lodz, i Katowice. Min pappa sålde hästar och min mamma spådde.

Vi var rädda för tyskarna hela tiden. Pappa föddes 1910 och var fyra år när första världskriget bröt ut. Hans pappa sa att tyskarna var orsaken till kriget, så min far var mycket rädd för tyskarna.

Vi romer handlade med hästar på marknader varje lördag och söndag. Pappa visade upp, sålde och köpte hästar. Han tjänade sitt levebröd på att göra hästaffärer med polackerna, de ville ha starka hästar till sina jordbruk. Det var mycket roligt på marknaderna. Pojkar som var åtta, nio år fick hjälpa till att springa med hästarna och ställa upp och visa dem. Ja, det var roligt.

Sedan, 1939, kom kriget och tyskarna till Polen och allt blev förfärligt. Jag var knappt fem år och började förstå vad som hände omkring mig. Farfar sa till pappa att vi måste hålla oss undan. Jag hörde dem säga att i Tyskland greps alla judar och romer och skickades till läger.

Pappa sa att vi måste ge oss av. Det var cirka tio hästar och vagnar, många familjer, minst femtio vuxna personer. Vi gav oss ut i skogarna. Kvinnorna gick till polacker och spådde och fick mat som betalning.

En dag när jag var knappt åtta år befann vi oss cirka tjugo kilometer från Tarnow med våra hästar och vagnar i skogen, intill en äng som hästarna kunde beta på, och en flod där vi kunde hämta vatten. Min onkel, brorsa, syster och flera familjer var med.

Vi har en tradition att när du är åtta, nio år då säger mamma och pappa

att du ska gå till skogen och hämta ved till brasan. Jag och en pojke samt två flickor skulle ut och hämta brasved. Vi var i skogen, ganska nära våra vagnar, kanske bara femtio meter bort, och samlade ihop ved som vi skulle göra upp eld med. Då hörde jag motorer. Det var tyskarna. De var alldeles nära. Jag såg dem inte, hörde bara. Min kamrat sa att vi skulle lägga oss ner på marken, han visste att tyskarna var ute efter romer för att döda dem. De sköt två, tre gånger.

Vi låg ner i kanske två timmar. Vi kunde inte prata, ingenting. Så hörde vi att de sköt igen. Sedan blev det tyst.

Alla var borta, mamma och pappa, alla. Vi skrek och grät. Sedan satt vi där med bara tomma vagnar. Allt som fanns i vagnarna, dynor, täcken, kuddar, allt hade de stulit. Vi två pojkar, och de två flickorna, grät tillsammans, alla hade vi förlorat våra familjer.

Det kom polacker, de var kanske tio personer, kanske tjugo, och de tittade på oss och sa: "Tyskarna har tagit era föräldrar. De har kanske skickat dem till Auschwitz, vi vet inte." En av de äldre männen sa: "Nu måste var och en här ta med sig ett barn hem." En dam i trettioårsåldern tog hand om mig. Det var några kilometer till byn där vi skulle få bo.

Vi barn arbetade som herdar och vaktade lammerna, på vintern hämtade vi ved till kaminerna. Vi arbetade och de gav oss mat. Varannan eller var tredje dag brukade vi romska pojkar träffas.

Jag bodde hos den polska familjen i flera år. De första två, tre månaderna grät jag hela tiden, men de var bra människor, mycket snälla. De snäste aldrig åt mig, jag var som deras eget barn och jag hjälpte till med olika sysslor.

Du vet, små barn glömmet fort de vuxna.

Kriget var över och jag hade blivit tretton år. Om det då inte hade kommit andra romer till denna by hade jag kanske blivit kvar, men en dag slog sig romer med hästar ner i ett område nära oss och vi pojkar och flickor gick dit och pratade.

De frågade mig: "Var är dina föräldrar?" Jag svarade att min mamma och pappa nog är döda. De sa: "Vad har du hos polackerna att göra? Du ska komma och vara med oss i stället, du är av samma blod som vi."

Jag följde med och vi reste tillsammans med hästar och vagnar. Jag började jobba med andra romer, som kopparsmed, och jag gick i skolan. Nu var jag stora pojken.

När jag var arton år träffade jag min Nadia i Krakow och vi gifte oss 1954, jag var knappt tjugo år gammal. Ett år senare fick vi vårt första barn.

Vi bildade en musikensemble med trettiofem unga kvinnor och män, vi sjöng och dansade och gav konserter. Det gick bra och jag vann en talangtävling. Det gjordes filmer med både mig och min fru.

På den tiden reste vi i hela Polen, men när jag började jobba som koppar-smed igen flyttade vi till Lodz där vi bodde fram till 1966. Då hade vi fyra barn, fyra pojkar. Den femte var inte född ännu.

Kommunisterna började bli hotfulla mot mig. De förhörde mig om var jag befann mig under kriget och kom med beskyllningar om min pappa. De orsakade oss stora problem och jag bestämde mig för att ta familjen från Polen. Jag skaffade falska papper och körde motorcykel till Wien, motorcykeln som jag hade fått i pris när jag vann talangtävlingen. Jag kom ensam till Wien.

Där fanns mammas kusin. Han sa att vi är familj och hör ihop, och att han tänkte hjälpa mig. Han sålde mattor och han lärde upp mig så att jag också skulle kunna sälja. Snart började jag tjäna pengar som jag skickade till min fru och mina barn.

Ännu en gång ordnade jag falska papper. I dem stod det att min fru måste komma till sin mammas begravning i Österrike. Hon lyckades få ett slags id-kort som man måste ha för att lämna Polen. Hon åkte till Belgrad i Jugoslavien och dit skickade jag en man för att hämta henne i min bil. Jag hade tjänat bra med pengar och haft råd att köpa en bil. Strax var vi tillsammans igen.

I maj 1968 kom vi till Köpenhamn och gick till polisen och sa att vi ville stanna i Danmark. Det gjordes ett teveprogram om oss när jag anlände med min familj.

Senare började jag jobba för International Romani Union och blev invald som en av flera ordföranden. Jag reste till Genève, Paris, Helsingfors och dit kom romer från många länder.

Hela familjen blev danska medborgare, och jag kunde hjälpa andra romer att få uppehållstillstånd.

Vi trivdes i Danmark, men bestämde oss ändå för att prova på att bo i Amerika. Vi blev kvar i fem år och jag sålde mattor där också. Affärerna gick bra, men när min kusin Vladislav, som bodde i Sverige, blev mycket, mycket sjuk sa jag till alla romer att jag måste resa. Han behövde mig.

Först bodde vi i Göteborg, men 2003 flyttade vi till Helsingborg. Där blev jag domare och dömde i romska tvister. I tio år jobbade jag, men nu är jag för gammal.

I dag är jag 81 år. Jag är far, farfar och farfars far, vi är fyra generationer.

Var mina föräldrar är begravda vet jag inte. I Tarnow finns fyra begravningsplatser, om de är begravda där eller i Bielcza, Wierzchoslawice, Borcncin, Szczurowa, eller om de togs till Auschwitz har jag inte fått reda på. Jag vet ingenting. Jag var ju bara en ung pojke. Men varje år reser jag till en kyrkogård i Tarnow, tänder ljus och häller lite vodka på graven.

Wicia Mutto, född 1934 i Krakow, Polen

Nyårsfirande med hela familjen i Polen 1958.
Wicia näst längst till höger på bilden.

DANUTA BALHED

Mina två barnbarn, Izabella och Tiffany, kommer till mig varje vecka och de frågar om mitt liv, om kriget, om allt. Många sa att pappa var död, men två år efter krigets slut kom han hem. Jag blev rädd för jag kände ju inte honom.

Hemma hos Danuta Balhed i Bergsjön i Göteborg. I trettio år har hon bott i samma lägenhet, och bara för tre år sedan dog hennes man Dimitri, som hon levte med sedan hon var tjugo år. Hennes röst är tunn och hon känner sig svag, men hon ska berätta så mycket hon orkar. När vi träffas ytterligare en gång är två av hennes barnbarn, Izabella och Tiffany, med och lyssnar och lägger till.

7 och 13 april 2015

Jag föddes under kriget och vet att min pappa inte var hemma när jag kom till världen. Så mycket mer vet jag inte. Mamma trodde att han var död, många sa att han inte levde.

Vi var fem barn. Mamma tvättade åt soldater och på så vis klarade vi oss under kriget.

Hennes bror, min morbror, blev tagen av tyskarna i Polen, sextio kilometer från Bydgoszcz där vi bodde. Han hade en matvarubutik och hade sålt till judar, han var vän med judarna och de handlade hos honom. Han sålde till dem så att de skulle ha mat att äta, han ville hjälpa sina judiska vänner. Tyskarna dödade honom inte.

När kriget tog slut var jag fortfarande liten. Jag vet att det var många från min mammas familj som aldrig kom hem, de hade mördats. Och mamma sa: "Din pappa får du aldrig mer träffa. Han är död." Men han kom tillbaka. Vi såg på honom. Det var min pappa och jag var rädd för honom. Han var ju en främling för mig.

Tiffany: Det är Danuta, vår mammi, som har uppfostrat oss. Mest hon och morfar. Det har de gjort med nästan alla barnbarnen. Vi kommer ofta hit och hjälper till, det är vi skyldiga henne efter allt hon har gjort för oss. Hon är en stor del av våra liv, och speciellt nu när morfar har gått bort känner vi ett extra ansvar att ta hand om henne så att hon inte är ensam.

Izabella: Hon och morfar sa alltid att vi ska vara försiktiga och inte öppna oss för varenda person, inte berätta att vi är romer. Det skulle vi hålla för oss själva. "Lita bara på din familj, inte på någon som inte är rom." Det sitter i ryggmärken att vi inte ska lita på någon.

Tiffany: Det som hände under kriget har påverkat även oss mycket. Att de blev utsatta och förföljda lever kvar. Morfar sa alltid att det kommer att hända igen.

Izabella: En gång då vi satt hemma i köket började morfar berätta. Jag vet inte riktigt hur samtalsämnet kom upp, men han berättade en historia om hur han kom bort från sin bror. Jag vet inte hur gamla de var.

Tiffany: De var ganska små. Det var han och hans lillebror.

Izabella: De var på väg till skolan tror jag. Soldater försökte haffa dem och de var tvungna att springa. Soldaterna skulle döda dem. De sprang in i skogen och där kom de bort från varandra.

Morfar ville att soldaterna skulle springa efter honom för att de inte skulle få tag i hans lillebror, och han sprang jättelångt och visste till slut inte var han var.

Lillebror lyckades ta sig hem, men inte morfar. Soldaterna var kvar.

Tiffany: När han till sist kom hem var hans föräldrar inte där längre, och morfar kom bort från hela sin familj. Jag kommer inte ihåg alla detaljer men han gick till en judisk man, en av hans pappas vänner, och den judiske mannen, som tog honom in till sig, sa: "Du får vänta ett par dagar så kanske din familj kommer tillbaka." Morfar trodde aldrig att han skulle få se dem igen, men detta var en lycklig berättelse och han fick tillbaka sin familj och alla var tillsammans igen.

Izabella: Jag tror att det är därför vi har så starka band i vår familj.

Tiffany: Men han berättade också hur svårt det var för dem, att de ofta måste fly, att de måste gömma sig, att de måste låtsas att de inte var romer. En av deras nära hade förrått dem. Men morfar sa att han helst inte ville prata om det för han kände sig så ledsen. Därför var det mycket som han inte berättade för oss, vi såg på honom att det gjorde ont i honom.

Det som hände under kriget skulle kunna hända igen, men i Sverige har vi det ändå bra, om man ser vad som händer med romer i Europa. Men frågan är varför de skaffade det där registret hos polisen i Malmö.

Izabella: Det är läskigt.

Danuta: Vi kom till Helsingborg 1978 efter ett år i Tyskland och tretton år i Österrike. Först gick jag i skolan här i Sverige och sedan, när jag ville arbeta, blev det katastrof. Jag grät. När arbetsgivaren fick reda på att jag var rom fick jag inte jobba. I Tyskland var det samma problem, men inte i Österrike.

Vet du vad, där sålde vi mat på marknader. Min man hade ett gevär och jagade och i hela Österrike fanns det marknader där även vi romer kunde sälja. Men senare, jag var lite sjuk då, sa min mans bror att vi skulle bo tillsammans i Sverige. Därför flyttade vi hit.

Tiffany: Självklart har vi kompisar utanför familjen. Men familj är familj, och vi har en väldigt stor familj, mer än kusiner och syslingar. Vi är många och det är vår trygghet att vi har varandra.

Danuta Balhed, född 1940 i Bydgoszcz, Polen

Izabella och Danuta.

Familjelägret i Auschwitz-Birkenau

Den 16 december 1942 beordrade SS-chefen Heinrich Himmler att alla romer som fortfarande levde i Tyska riket skulle deporteras till koncentrationsläger och den 29 januari 1943 kom beslutet att det var Auschwitz som var deportationsplatsen.

Den första transporten anlände den 26 februari 1943, då det romska familjelägret fortfarande var under uppbyggnad. Färdigt bestod det av trettiofå baracker. Hela romska familjer skickades till Auschwitz II – Birkenau. Detta markerade den slutliga fasen av planen att utrota romerna. Transporterna pågick fram till juli 1944.

Cirka 23 000 män, kvinnor och barn satt fängslade i lägret mellan februari 1943 och juli 1944. De 1 700 som misstänktes ha tyfus skickades direkt till gaskamrarna.

De flesta fångarna i "zigenarlägret" dog i sjukdomar och av den grymma behandlingen. Tyskarna avsåg att ha utrotat romerna redan i maj 1944.

Den 16 maj omringades lägret av SS-soldater som försökte tvinga fångarna ut ur barackerna. Men de misslyckades, av rädsla för att själva bli sårade, eftersom det bland fångarna fanns ett betydande antal som hade tjänstgjort i den tyska armén. Tyskarna fruktade också att ett myteri skulle kunna sprida sig till andra delar av lägret.

Den 23 maj överfördes 1 500 romer från Birkenau till Auschwitz och sedan vidare till Buchenwald. Efter att andra flyttades till Flossenbürg och Ravensbrück var det därefter färre än cirka 3 000 romer kvar i familjelägret.

Ett förbud mot att lämna barackerna infördes kvällen den 2 augusti 1944. Under Zigenarnatten, natten mellan den 2 och 3 augusti, revs romernas läger på order av Himmler, och alla de kvarvarande fångarna, 2 897 romer, gasades ihjäl.

Källa:
Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum

Settela Steinbach, en romsk ung flicka, transporteras från transitlägret Westerbork i nordöstra Holland till Auschwitz i Polen den 19 maj 1944. Settela gasades ihjäl natten mellan den 2 och 3 augusti tillsammans med sin mamma och sina syskon. Foto: Yad Vashem

MATTIAS

Det var något särskilt med mig och farmor, vi hade en mycket speciell kontakt. Jag brukade sitta i hennes knä och hon kramade mig alltid hårt. Hon var rädd om mig, gav mig mycket mat, och vindruvor som hon skalade. Jag gick ofta med henne i skogen och plockade svamp, ofta.

På en liten gård utanför ett samhälle i Bohuslän bor Mattias med sin familj, fru och två små barn. Han vill inte att jag talar om var någonstans, och inte heller vad han heter i efternamn. Folk pratar, säger han, och han har släktingar som inte skulle tycka om att han delar med sig av sin berättelse. Men det tänker han göra i alla fall. Han talar snabbt och intensivt, blir emellanåt ledsen och tystnar innan han fortsätter.

19 oktober 2015

Till och med när jag var liten tänkte jag på att farmor och jag hade ett speciellt förhållande. Det var bara med mig hon gick i skogen, vi kramade ofta träd. ”Här kan du känna kraften, här får vi kraft Mattias”, brukade hon säga. På sin veranda hade hon ett bord fullt med svamp. Där kunde hon sitta i timmar.

När hon och farfar kom hem till oss var det mig hon brydde sig mest om. Vi är fem syskon och jag är äldst. På den tiden bodde farmor och farfar i sin sommarstuga en bit bort och jag kunde både gå och cykla dit. Hon var som en extramamma och jag var nästan jämt där. Min faster har berättat att jag alltid var rädd om farmor. Hon var sjuk och det visste jag.

Så ledsen som jag är i dag brukar jag inte vara, men det är många känslor som kommer upp i mig när jag berättar och tittar på fotografier. Jag tänker nog på farmor varje dag, för det mesta är jag glad när jag minns henne.

Farmor, Therezia hette hon, dog 1994. Hon har sin grav här i närheten, men jag tror aldrig att jag varit där. Nej, jag vill inte gå dit, jag går hellre ut i skogen.

Hon var sjuk hela livet efter sin tuberkulos. När hon kom till Sverige efter kriget skickades hon till ett sanatorium på Styrso och det var där hon träffade min farfar.

Hon var född i Österrike och farfar i Danmark, hon hade suttit i koncentrationsläger och han hade jobbat i motståndsrörelsen och kört flyktingar till Sverige. Han hade också varit fängslad, men mycket mer än så visste vi inte och ingen pratade om det heller.

De hade haft problem när de skulle gifta sig, hon var tvungen att bevisa att hon inte redan var gift, men ingen kunde hitta hennes papper i Österrike. Farfar sa: ”Det är inte så noga, jag gifter mig med dig ändå.” Då propsade hon

på att bevisa att hon inte var gift, och de lyckades få tag i hennes papper i provinsen Burgenland, där hon var skriven. De gifte sig den 10 juli 1956.

Allting började för inte så länge sedan med att min bror hittade hennes nummer, Z7486, i datorn. Min mamma undrade vad detta Z betydde. Det var bara i Auschwitz de tatuerade in nummer på romer, men vi fattade inte.

Vi hade spekulerat i varför farmors familj hade skickats till koncentrationsläger. Pappa sa att de kanske gömde judar i ladugården, hjälpte judar på något vis, eller att de var politiska fångar, ingen tänkte på att det kunde vara något annat.

Kan du förstå? När folk bråkade med mig och sa att jag var mörk, då brukade jag alltid svara med att de skulle passa sig och hålla sig undan för jag är zigenare. Jag blev så förbannad. Man sa zigenare på den tiden.

Mamma försökte tala mig tillrätta: ”Varför säger du så? Var har du fått det ifrån, varför håller du på med det? Sluta.”

Alla frågade alltid var jag kom ifrån.

Jag har gjort efterforskningar i min släkthistoria sedan jag var 14 år. Frågat och tjatat. Men det är inte förrän nu som jag vet. I ett och ett halvt år har jag letat efter uppgifter, rest till byn i Österrike där farmor växte upp, och träffat mina släktingar. Jag har sökt och fått fram mängder av material, jag har en massa papper.

Farmor föddes den 18 februari 1929 i byn Rax, som då låg närmare den ungerska gränsen än i dag. Eftersom hennes pappa var ungersk medborgare så var hon det också, och därför var det svårt att få fram hennes papper på Riksarkivet i Stockholm, men vi lyckades. Där hade de sparat allt om henne. Hela hennes sjukregister och alla platser hon bott på i Sverige. Alla adresser i Göteborg, alla anställningar, sjukhusvistelser, när hon varit på semester i Köpenhamn, när hon kört moped och åkt fast. Vi fick ut hundra sidor om farmor och farfar, det mesta om farmor.

När vi sett hennes sjukjournaler förstod vi hur sjuk hon varit, nästan död. Att hon och farfar flyttat från Göteborg och ut i skogen på landet, det var för luften. Farmor hade syrgas sin sista tid livet, i en kärra som måste köras runt.

Farmor och farfar pratade aldrig om kriget tillsammans, aldrig. Det är inte säkert att farfar visste vilken hemlighet farmor bar på.

I ett polisprotokoll från ett förhör med farmor står det att Therezia inte är av judisk börd, och inte heller känner till varför tyskarna tog henne.

Vet du vad några barn ropade en gång när jag var hos farmor? De stod uppe på berget bakom huset och skrek ”jävla judekärning, far åt helvete”. Jag tog ut vår hund, en jämthund, och sprang ifatt dem och släppte hunden på dem. Var hade de fått det där ifrån? Hemifrån köksbordet?

Så en dag hittade jag en lapp hemma hos min faster, det där originalbeviset på att farmor inte var gift. Vi fick reda på hennes mammas och pappas namn och att hennes pappa dog när hon var tre år gammal.

Sedan tidigare hade vi namnen på alla hennes åtta syskon, för när jag var liten gjorde farmor ett släkträd till min farbror. Fast allt stämde inte.

Men det var ändå inte förrän jag fick mammans namn, Karolina Nikitsch född 1892, som jag kunde leta rätt på farmors kusiner. Jag började ringa runt till varenda Nikitsch jag kunde hitta i hela Österrike och det blev många: ”Nein, nein”, och på med luren.

Till sist fick jag tag i en man i byn Rax.

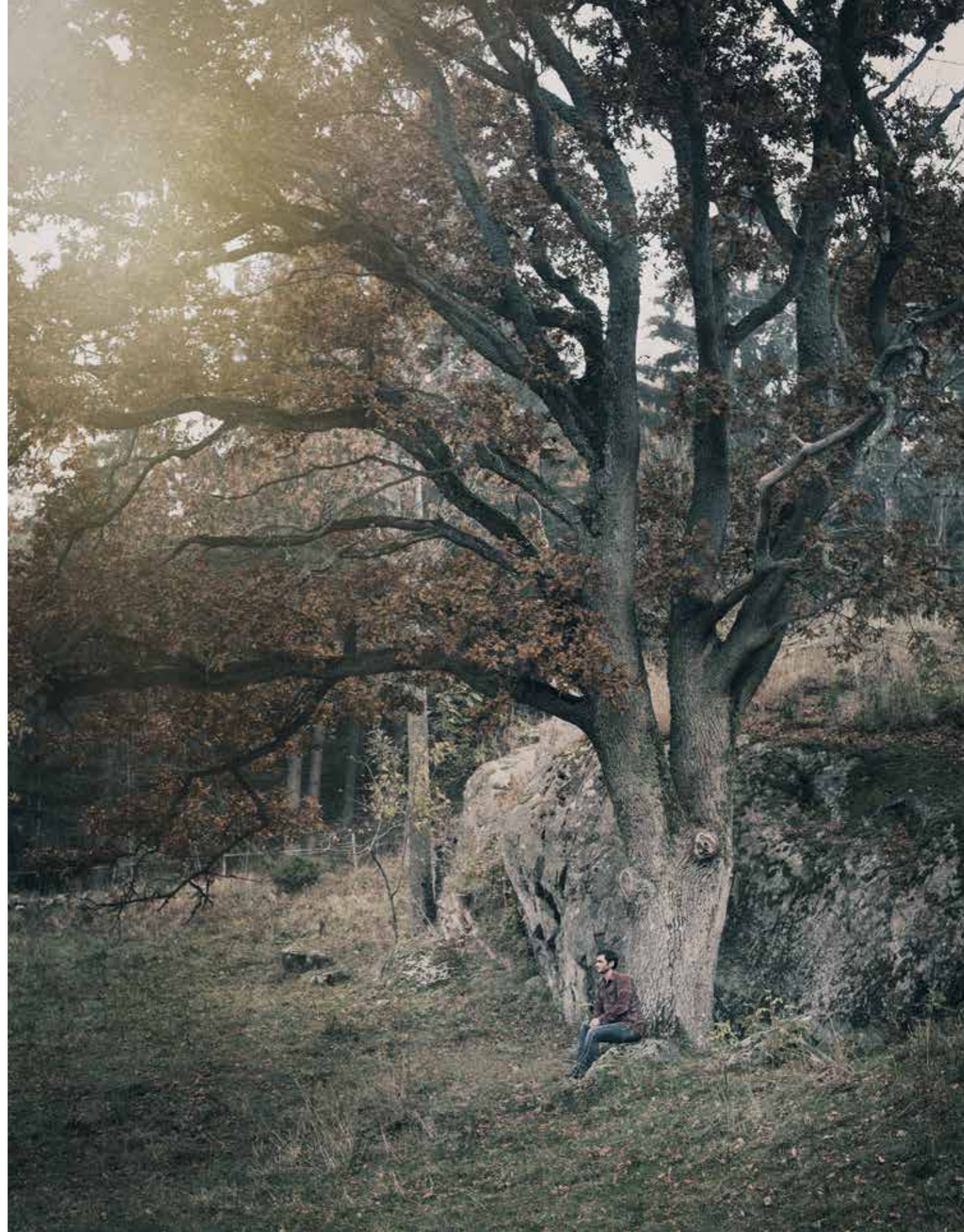
Vet du vad jag sa? ”Hallo my name is Mattias, I call from Sweden.” Och vet du vad han svarade? ”I know who you are, I have a picture of you when you were a boy.” Han, Frans Nikitsch heter han, trodde att jag var min pappa.

Det jag sedan fick veta är inte klokt, jag blir ledsen och arg när jag tänker på allt hemskt som hände min familj.

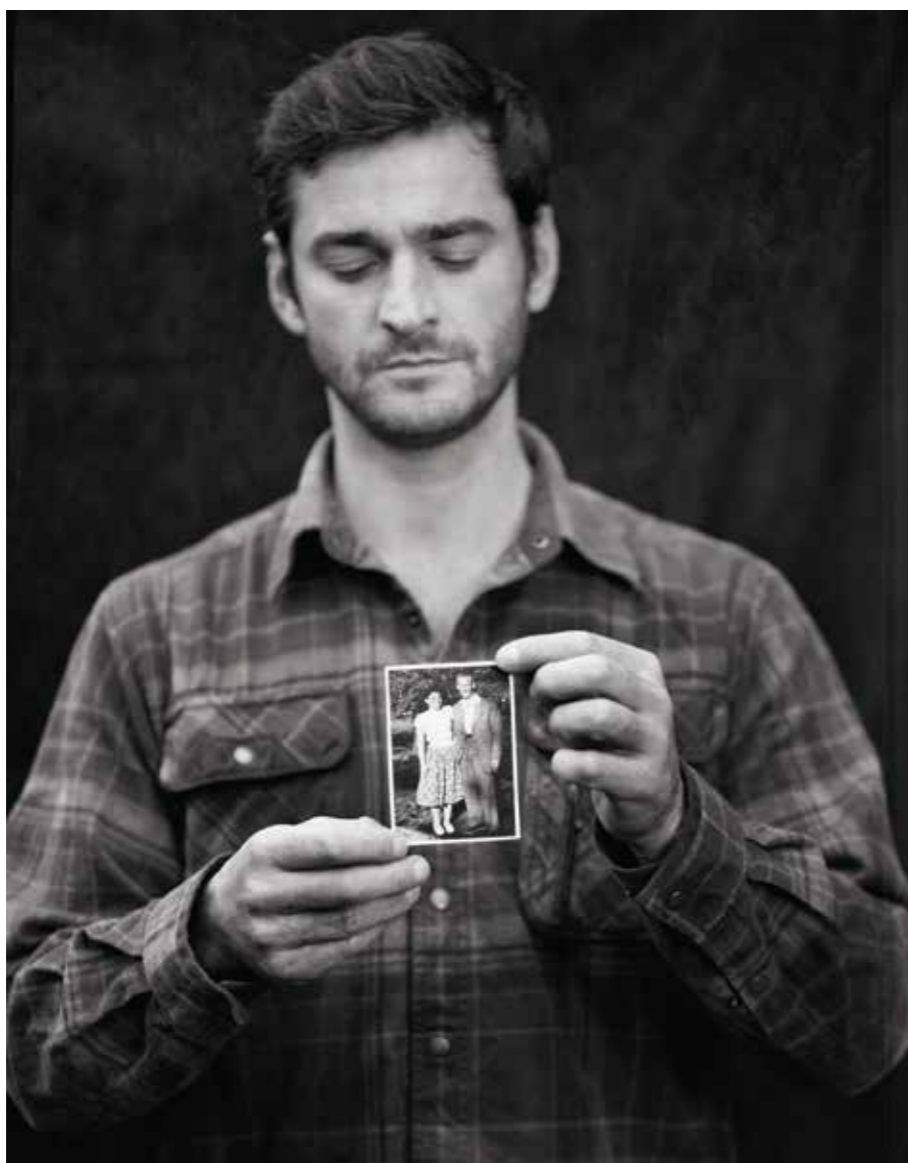
I generationer, sedan 1790 enligt kyrkböckerna, hade de bott på samma plats, bara några hundra meter utanför byn Rax, just där skogen tar vid. De var mekaniker, lagade allt, hade ett bra liv. Många, närmare tre hundra personer, levde i zigenarbyn, den kallades så, det får man klart för sig när man läser om den.

Frans berättade att när de gick och badade i floden Raab blev de vita barnen rädda. Romerna var ju stora och tuffa, ingen vågade bråka med dem.

Fram till 1933 var där som det alltid hade varit. Men plötsligt en dag bankade män i uniformer på dörrarna. Nu skulle alla bort. De gjorde motstånd med vapen från första världskriget. ”Ni kommer inte förbi här, vi skjuter er”, ropade de. I fyra dagar lyckades de hålla sin by innan de gav upp.

Mattias med ett fotografi på farmor och farfar.

Alla deporterades direkt till Auschwitz 1943 – de hade klarat sig undan tidigare transporter till Lodz – och därefter förflyttades de mellan olika läger. Det har jag fått bekräftat, och jag har hittat namnen på dem som inte överlevde.

Farmors syskon skickades till Buchenwald och Mittelbau-Dora. Hon var en kort tid i Altenburg, ett underläger till Buchenwald, innan hon sändes iväg med en transport till Bergen-Belsen i april 1944.

Den 15 april 1945 befriades Bergen-Belsen av brittiska styrkor.

I lägret hade farmor haft en fångvaktare som var snäll mot henne och hade stoppat till henne mat. Kanske var det därför hon orkade ta sig tillbaka till sin hemby. Bara tio av de tvåhundra sjuttio romerna återvände. Farmor var den enda överlevande bland sina syskon. Två kusiner som var bröder hade klarat sig i Ryssland, och en moster som suttit i flera koncentrationsläger överlevde också.

Den sommaren kom lastbilar till byn, bilar som tillhörde organisationen UNRRA. De åkte runt och hämtade upp folk som gick på vägarna. Det blev farmors räddning. Hon kom till Sverige med en UNRRA-buss den 12 juli 1945 och skickades vidare till Styrso

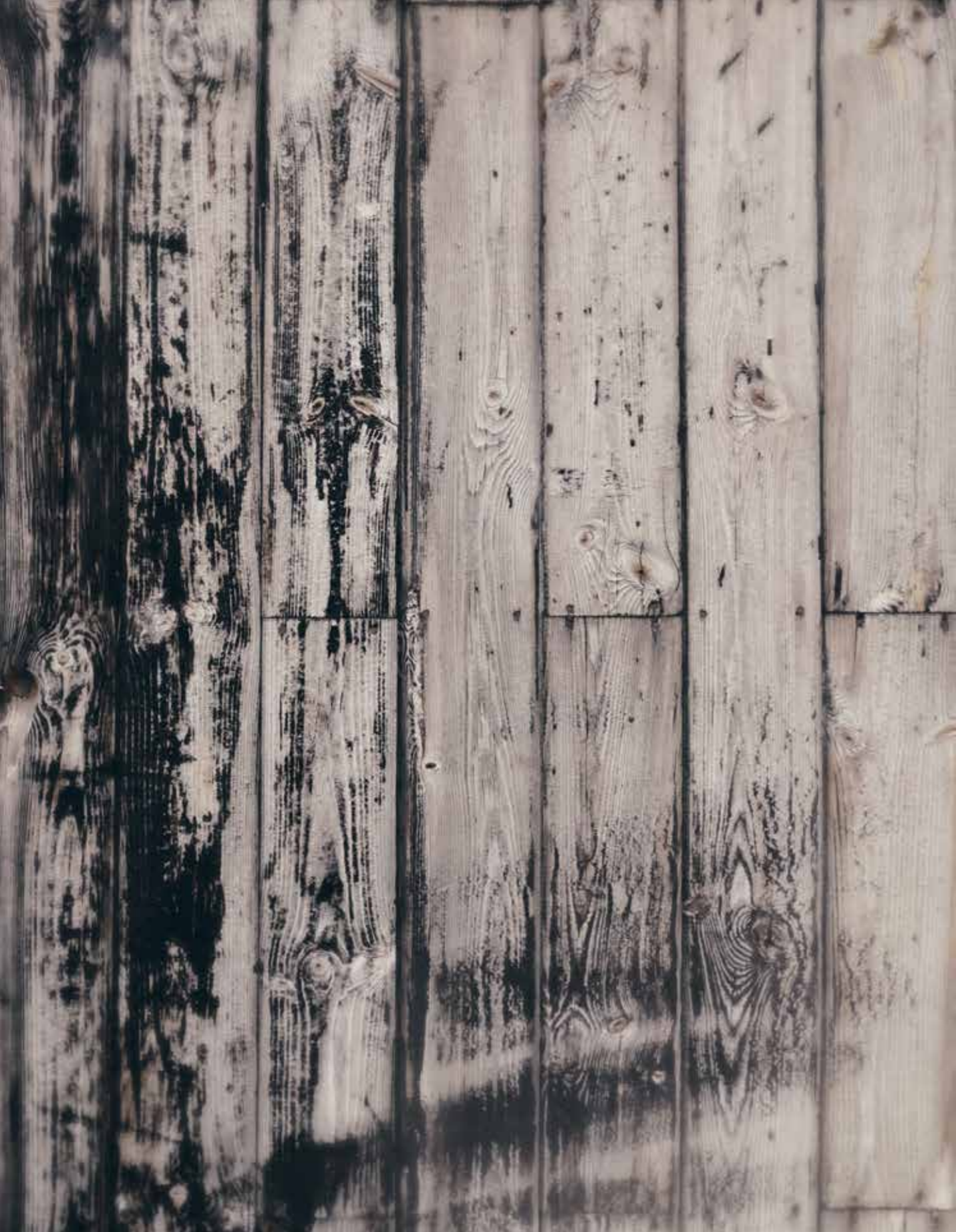
Hennes Z-tatuering är det aldrig någon som sett, de tog kanske bort den på sanatoriet. Kanske var doktorn klok och sa att den här tar vi bort fort så att inte någon ser vem du är, eller som mamma sa att det kunde vara för att romerna inte hade rätt att komma in i Sverige. Ärret hade hon kvar.

Farmor förlät tyskarna, det gjorde inte farfar. Han jagade bort tyska turister när de kom till vår badvik. Hon var aldrig arg.

Titta här, på kortet som farmor alltid hade i plånboken, ett kort på en vacker man. Alla frågade vem han var och hon svarade att det inte var någon särskild. Hon hade rispat bort något på hans kavaj. En Davidsstjärna, trodde de. Det kunde lika väl varit en uppochnervänd triangel.

Farmor berättade aldrig någonsin att hon var rom. Farfar kanske visste.

Mattias, född 1982 i Mölndal

BURGENLAND

Den 13 mars 1938 marscherade tyska trupper in i Österrike, som genom "Anschluss", anslutningen, blev en del av det tyska riket. Stora delar av befolkningen accepterade anslutningen och hälsade tyskarna med jubel. Aktioner mot judar och landets cirka 10 000 romer startade nästan omedelbart.

Majoriteten av de österrikiska romerna, förmodligen närmare 8 000, bodde i Burgenland, den östligaste och fattigaste österrikiska provinsen, som tidigare tillhört Ungern. I denna provins, som hade en historia kantad av grova trakasserier av romer, var fientligheten mot dem utbredd.

Efter anslutningen blev det möjligt att uttrycka negativa åsikter med större frihet och romerna i Österrike, särskilt de i Burgenland, blev än mer föraktade. Detta gav upphov till krav på snabba och radikala lösningar av "zigenarplågan", och myndigheterna i Berlin tillhandahöll så småningom sådana lösningar.

I november 1941 transporterade tyska trupper drygt 5 000 romer till gettot i Lodz, nästan alla från Burgenland, 1 130 män, 1 188 kvinnor och 2 689 barn. I gettot placerades de i ett läger för enbart romer, ett "zigenarlager". Våren 1942 hade alla gasats till döds i Chelmno.

Efterord

Kan man någonsin glömma det fasansfulla man varit med om? Hjälper det verkligen att börja prata när man utsatts för någonting så oerhört svårt?

Att prata är ett vanligt råd som de flesta fått någon gång, när det enklaste sättet att gå vidare oftast har varit att försöka förtränga det man upplevt. Många av de romer som överlevde den nazistiska förföljelsen under andra världskriget har förklarat för mig att man måste gå vidare, inte blicka tillbaka eller tala om det som hände

Jag har mött många romer som har valt bort att berätta. Det var i början av 1980-talet då det blev möjligt för romer som överlevt nazisternas förföljelse att ansöka om det som tyska staten kallade *Wiedergutmachung*, gottgörelse.

För att få denna *Wiedergutmachung* var man tvungen att fylla i ett åttasidigt formulär på tyska. Man skulle som överlevande noga berätta vad man varit med om, hur man levde i dag, vilken ekonomisk situation man befann sig i samt skicka läkarintyg med det aktuella hälsotillståndet. Allt skulle styrkas av två personer som kände till förhållandena, dessutom översättas till tyska och därefter kontrolleras och stämplas av Notarius Publicus. Om man uppfyllde alla krav blev den gottgörelse man fick femtusen D-mark.

Då, på den tiden, var femtusen D-mark femtontusen svenska kronor. Kunde dessa pengar verkligen utgöra en gottgörelse när så många romska släktingar hade förintats, så många utsatts för förföljelse och svåra umbäranden som man efter nästan fyrtio år ännu inte hade återhämtat sig ifrån? Hur tänkte den tyska staten egentligen? Detta var inte någon gottgörelse för ett förstört liv.

Många av romerna kunde varken läsa eller skriva. Hur skulle de kunna känna till datum, platser och allt annat som krävdes?

Men det svåraste var nog ändå att berätta, det hade ännu inte gått tillräckligt lång tid. Det kändes plågsamt att dra upp det som hänt, när man äntligen börjat få lite ro i själen. Man ville inte berätta för då skulle ju barnen och barnbarnen få veta, man ville skona sina närmaste. Fast många barn förstod nog ändå att det var något hemskt deras föräldrar och äldre släktingar gått igenom, och kunde fråga föräldrarna eller farföräldrarna varför de grät eller sov dåligt

på nätterna med ständiga mardrömmar. Det var något som också påverkade de unga.

Jag besökte romerna i deras hem för att hjälpa till med ansökan. Den skam jag kände när jag satt med de tomma rosafärgade formulären och läste upp frågorna kan jag känna än idag. För att bli beviljad femtusen D-mark. I stället borde de ha beviljats en månatlig livränta, för många som ännu inte hade uppnått pensionsålder hade ingen möjlighet att få ett arbete på grund av sitt dåliga hälsotillstånd.

Ett antal år efter den tyska statens *Wiedergutmachung* fick överlevande romer en ny möjlighet att ansöka om kompensation. Året var 1999 och en miljon svenska kronor, som hade avsatts från en judisk fond, skulle fördelas bland överlevande romer som nu bodde i Sverige. Nu var det ett enkelt formulär som Svenska Röda Korset tagit fram. Man skulle fylla i namn, födelsedatum och var man var född och ge en kort berättelse om vad man upplevt under den nazistiska förföljelsen. Men även då, när det förflutit mer än femtio år sedan krigsslutet, var det svårt att berätta. Och att minnas. Kanske ville man inte minnas?

Nu har tiden hunnit i fatt. Många av dem som har levt med sina minnen i tystnad har känt att det är dags att berätta. Dags att berätta en del av det ofattbara som inte får glömmas bort. För det som hände då, under nazitiden, känns som att det skulle kunna hända igen. Det finns en ständigt närvarande rädsla som måste hanteras och att berätta om ondskan är kanske ett sätt att förhindra att det händer igen, som ett slags vaccination. Om motståndskraften blir starkare och fler får veta vad som hände så kan allt fler hjälpas åt, många fler kan sprida kunskapen om romernas förintelse.

Romerna som nu har berättat om sig själva har någonting gemensamt, en önskan att få människor att förstå hur Förintelsen har påverkat dem i generationer fastän man försökte hålla det hemligt. Genom berättelserna har man säkrat att minnena tas tillvara och kan berättas om och om igen. Nu finns de nedtecknade, i denna bok som kan spridas till omvärlden. Och som många har uttryckt det: "Om inte vi talar nu, så kommer allt att glömmas bort."

Ingrid Schiöler

LITTERATUR

Bauer, Yehuda. *Förintelsen i perspektiv*; Stockholm: Natur & Kultur, 2001.

Bruchenfeld, Stéphane & Levine, Paul A. ... *om detta må ni berätta. En bok om Förintelsen i Europa 1933–1945*; Stockholm: Forum för levande historia, 2013.

Cederberg, Irka. *Född fördömd. Romerna – ett europeiskt dilemma*; Stockholm: Leopard förlag, 2010.

Fonseca, Isabel. *Begrav mig stående. Zigenarna och deras resa*; Stockholm: Ordfront, 1995.

Hancock, Ian. *We Are the Romani People*; University of Hertfordshire Press, 2002.

Kenrick, Donald & Puxon, Grattan. *The Destiny of Europe's Gypsies*; London: University Press, 1972.

Kenrick, Donald & Puxon, Grattan. *Gypsies under the Swastika*; andra upplagan; University of Hertfordshire Press, 2009.

Köljning, Cecilia, Hultqvist Sofia & Nylander, Maja Kristin. *Vi är romer*; Göteborg: Göteborgs stadsmuseum, 2013.

Lewy, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies*; Oxford University Press, 2000.

Rose, Romani (red.). *The National Socialist Genocide of the Sinti and Roma. Catalogue of the permanent exhibition in the State Museum of Auschwitz*, 2003.

Söderberg, Per (red.). *Andra världskriget. En uppslagsbok om bakgrund, förlopp och efterspel*; Stockholm: Nationalencyklopedin, 2004.

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum, Polen.
www.auschwitz.org

Baumgartner, Gerhard. The Fate of European Roma and Sinti During the Holocaust, Österrike.
www.romasintigenocide.eu, www.erinnern.at

Cederberg, Irka, socionom och journalist. Nationalencyklopedin.
www.ne.se

Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma in Heidelberg, Tyskland.
www.sintiundroma.de

Forum för levande historia
www.levandehistoria.se

Gruber, Samuel D. Roma historical and cultural heritage sites in Poland, Syracuse University Surface, USA.
www.surface.syr.edu

Karlsson, Ingela, fil. dr i historia, Göteborgs universitet. Forum för levande historia.
www.levandehistoria.se

Kott, Matthew, fil. dr i historia, Uppsala universitet. Forum för levande historia.
www.levandehistoria.se

Nationalencyklopedin, Stockholm.
www.ne.se

Nationalsozialismus und Holocaust: Gedächtnis und Gegenwart, Österrike.
www.erinnern.at

The Roma in Auschwitz concentration camp, Auschwitz-Birkenau State Museum, Polen.
http://lekcja.auschwitz.org/en_roma_auschwitz/story.html

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM, USA.
www.ushmm.org

Yad Vashem, Israel
www.yadvashem.org

KÄLLHÄNVISNINGAR TILL FAKTARUTOR

s. 51 Dachau
Karlsson, Ingela, Forum för levande historia.
United States Holocaust Memorial Museum, USHMM.
Yad Vashem.

s. 98 Medicinska experiment
Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma in Heidelberg.
United States Holocaust Memorial Museum.

s. 109 Motstånd
Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma in Heidelberg.

s. 155 Burgenland
Karlsson, Ingela, Forum för levande historia.
Kenrick, Donald & Puxon, Grattan. *Gypsies under the Swastika*.
Gruber, Samuel D. Roma historical and cultural heritage sites in Poland.
Lewy, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies*.

ARKIVBILDER

s. 10 Romsk man visiteras, cirka 1940.
s. 37 Romska fångar väntar på order i Belzec, 1940.
s. 39 Två romska barn kramas, 1933–1944.
s. 65 Romskt par i Belzec, 1940.
s. 67 Kvinnliga överlevande i Bergen-Belsen, 17 april 1945.
s. 115 Överlevande från Auschwitz, 1945–1946.
s. 122 Serber och romer deporteras till Jasenovac och Kozara, juli 1942.

NYTAGNA BILDER

Fotograf: Maja Kristin Nylander
Alla lägerbilder, från Auschwitz, 2 augusti 2014.
Övriga bilder, från Polen och Sverige, 2013–2016.

Faktatexterna i denna bok är hämtade från vedertagna källor. I de fall, när det rör sig om hela stycken eller längre texter, är de återgivna som de är skrivna i respektive källa, med tillstånd från källornas ansvariga.

DET TYSTA ARVET – en bok om romer under Förintelsen.

”Det är svårt att veta varför jag klarade mig. På något sätt var jag tvungen, jag tror att det var tur. Barn är inte starka, men inte alltid så svaga som man kan tro.”

Teodor Mutto överlevde andra världskriget och är en av de personer som vittnar om den förföljelse som drabbade romer under Förintelsen.

Överlevande, barn och barnbarn till överlevande berättar för journalisten *Monica Hirsch* och fotografen *Maja Kristin Nylander* om vad som hände dem och andra romer under andra världskriget. De tillhör familjer som skickades till koncentrationsläger, som gömde sig i skogar och som såg människor på flykt avrättas.

Då, under andra världskriget var de flesta av dem barn. Nu, innan det är för sent, träder de fram för att världen inte ska glömma deras historia, romernas förintelse.

Det beräknas att upp till cirka en halv miljon romer dödades under andra världskriget i läger som Auschwitz, Buchenwald, Neuengamme, Bergen-Belsen, Belzec, Chełmno, Majdanek, Sobibor och Jasenovac. I Auschwitz fanns som flest cirka 23 000 romska fångar från nästan hela Europa. Den natt som kommit att kallas Zigenarnatten, natten mellan den 2 och 3 augusti 1944, revs romernas läger i Auschwitz och de 2 897 personer som fanns kvar gasades ihjäl. Den 2 augusti är officiell minnesdag för förintelsen av romer.